

INSIKT OCH HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 7

REDAKTÖR: LARS BEJERHOLM
DISTRIBUTION: AB PH. LINDSTEDTS
UNIV.-BOKHANDEL
TRYCKNING: SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET AB,
LUND 1968

ISSN 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-17-3
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 4 Vetenskapens nytta
Ett tema i 1600-talets idédebatt
Gunnar Aspelin
- 30 Sedlig autonomi och »saklighet» contra heteronomi och jagiskhet
En jämförelse mellan Künkels och Kants etik
Urban Forell
- 48 Är de politiska ideologierna döda?
Ordet »ideologi» i svensk samhällsvetenskaplig debatt
Jan Erik Lane
- 101 Några funderingar om kulturen
Sven-Eric Liedman
- 109 Om s. k. beskrivande och renodlade begrepp
Alf Nyman
- 137 Staden i dikten som realitet och symbol
En motivstudie
Ulf Wittrock

Vetenskapens nytta

Ett tema i 1600-talets idédebatt

Gunnar Aspelin

Tre olika lärdomstyper konfronterades med varandra i det sjuttonde århundradets konfliktladdade tankeliv. Där är den konservative universitetsfilosofen, den trogne vårdaren av de aristoteliska traditionerna inom logik, fysik och metafysik. Där är den klassiske filologen, som följer renässanshumanismens linje från Petrarca till Erasmus av Rotterdam. I radikal motsats till skolastikens tankesystem och till det humanistiska bildningsidealet står den moderne naturvetaren, målsmannen för de idéer, som i Descartes' hemland gick under namnet *la nouvelle philosophie*. I denna essä vill jag följa ett centralt motiv hos målsmännen för en ny vetenskap, byggd på kalkyler och experiment.

Först några ord om det allmänna läget inom tidens lärda värld. Aristotelismen intog länge en säker position vid de katolska och protestantiska universiteten. Den docerades av män som Christophorus Scheibler i Giessen, Jacobus Martini i Wittenberg, Franco Burgersdijck i Leiden och Thomas Barlow i Oxford. Studenterna infördes av sina magistrar i ett fast och väl komponerat tankesystem, som borde kunna ge klart besked i alla rimliga frågor, en *philosophia perennis*, som byggts upp genom många generationers intellektuella arbete. Naturligtvis kunde den alltjämt förfinas och preciseras på många punkter, men i huvudsak var den fastställd en gång för alla

och gällde som en högsta manifestation av människans naturliga förnuft.

Renässansens humanister hade ända från Petrarcas tid polemiserat mot skolmännens barbariska språk och ofruktbara begreppsexercis. Humanistiska tänkare i Mediceernas Florens hade sökt detronisera Aristoteles till förmån för Platon och Plotinos. Från dem utgick en mäktig internationell strömning, som fick sin sista utlöpare i Cambridgeplatonismen omkring mitten av det sjuttonde århundradet. Andra humanister hade velat ersätta skollogiken med en ny logik, som skulle anknyta till studiet av de klassiska retorernas sätt att argumentera. Till dem hörde Lorenzo Valla, Rudolf Agricola och den store fransmannen Pierre de la Ramée. Men den gamla logiken och den aristoteliska metafysiken bibehöll sin auktoritet. I de stora teologiska kontroverserna mellan protestanter och katoliker, mellan lutheraner och calvinister kunde man med framgång använda den gamla och sun-
da filosofiens disputationsteknik. Dess metafysiska begreppsapparat var väl anpassad för uppgiften att tolka alla *loci* i den ortodoxa trosläran. Men renässanshumanismen lämnade ett dyrbart arv till det följande århundradet: sitt pionjärverk inom den klassiska filologien. Sextonhundratalets antikforskare förfinade och preciserade sina metoder; deras textkritiska utgåvor och kommentarer hör till de stora prestationerna i tidens vetenskap. Filologer som Gerhard Vossius och Daniel Heeinsius i Leiden och Richard Bently i Cambridge representerar på sitt område samma vetenskapliga akribi, som företrädades av Christian Huyghens, Robert Boyle och Francesco Redi inom naturvetenskapen.

Den nya naturvetenskapens män stod ofta utanför universitetskretsarna och förklarade krig mot deras skolastiska tänkesätt. Galilei hånar Aristoteles-epigonernas lärda okunnighet i Simplicios gestalt (*Dialog om världssystemen*). Descartes avfärdar skolornas filosofi som en lek med meningslösa begreppskombinationer. Francis Bacon utdömer den som en steril tankekonst. Malebranche, den store cartesianen, räknar dess representanter till de falska lärde, *les faux savants*. I England föres striden efter Bacons föredöme av en naturforskare som Boyle och en stridbar filosofisk skribent som Joseph Glanvill, för att inte tala om John Locke, som i sin *Essay concerning*

human understanding gycklar med »these all knowing doctors», som »spend their lives in disputes and controversies». Men dessa modernister — speciellt cartesianerna — reagerar med samma skärpa mot humanisternas forntidskult. Låt dem stirra sig blinda på den klassiska guldåldern: nu gäller det att se framåt mot nya landvinningar! Vi har ingen anledning att söka våra mästare i det förflutna; mänskligheten vinner ständigt nya insikter och förbättrar sina forskningsmetoder. Framstegstanken var i parentes sagt inte helt främmande för den medeltida kulturfilosofien. Thomas ab Aquino diskuterar frågan om en mänsklig lag alltid bör ändras, om den kan ersättas av en bättre. Lagarna är ju ett verk av det mänskliga förnuftet liksom andra konster. Men inom andra konster förändras det bestående om något bättre kan införas. Detta bör väl även gälla för lagarna? Thomas svarar: på konsternas område är förnuftet ensamt verksamt, och därför bör en förändring äga rum i och med att den innebär en förbättring. Men lagarnas upprätthållande beror, som Aristoteles har sagt, på sedvanans makt. Därför måste varje förändring motiveras med de starkaste argument. Man måste visa, att den nya lagen är i högsta grad nödvändig och nyttig, att den gällande lagen är uppenbart orättfärdig och att dess iakttagande länder till betydande skada.

I diskussionen, som hos Thomas föregår det avgörande svaret, kommer framstegstanken klart till uttryck. Med stöd av Aristoteles hävdas där, att en fulländad kunskap om enskilda ting (*in singularibus*), endast kan vinnas genom erfarenhet. Och erfarenhet kräver tid. Alltså synes det alltid möjligt att nå fram till något bättre *per successionem temporis*.

På liknande sätt resonerar Francis Bacon i *Novum Organum* (Works ed. by Basil Montagu. London 1828, vol. IX). Det finns, säger han, en väsentlig skillnad mellan samhällsinstitutioner och konster. I det politiska livet är förändringar riskabla. De kan lätt framkalla oordning, ty staten bygger inte på rationella argument utan på auktoritet, tradition och allmän mening. I konsterna och vetenskaperna däremot beror allt av nya verk och fortsatta framsteg, *novis operibus et ulterioribus progressibus*. (s. 247).

Föreningen av vetenskaplig radikalism med politisk (och teologisk) kon-

VETENSKAPENS NYTTA

servatism är karakteristisk för 1600-talets moderna andar, exempelvis Descartes, Pascal och Malebranche (jfr. min bok *Framstegsidén i franskt tankeliv*). Hos Spinoza (*Tractatus Theologico-politicus*) och Locke (*Two Treatises on Civil Government* och *The Reasonableness of Christianity*) behandlas däremot politiska och religiösa problem i en markerat liberal anda.

Med denna intellektuella framstegsoptimism sammanhänger en ny uppfattning av vetenskapen. Universitetens traditionella lärdom gick ut på att så långt som möjligt meddela ett redan givet kunskapsinnehåll: Mot den gammalmodige skolfilosofen ställer modernisterna bilden av den fria forskaren, som går direkt till fakta, vinner nya rön och bearbetar dem med exakta metoder. Kalkylen och experimentet är hans redskap, och med deras hjälp erövrar han nya kontinenter liksom conquistadorerna med sina vapen och sin navigation.

Vidare skall vetenskapen inte bara kasta ljus över företeelserna utan även vara till gagn för det mänskliga livet. Den nya laboratorieforskningens målsmän betonade denna utilistiska synpunkt med all energi, i klar opposition mot det traditionella värderingssättet. Det byggde på ett antikt kunskapsideal, som hade sin sociala grund i motsatsen mellan en massa, upptagen av materiella omsorger, och en privilegierad grupp, oberoende av bekymmer för sin existens. Mot denna sociala modell svarar motsatsen mellan de lägre, mekaniska, och de högre, fria konsterna. Vetenskapen var ren *theoria*, en från alla »banausiska» intressen frigjord kontemperation av tillvarons underbart harmoniska ordning. Matematiken var ingen räknekonst för köpmän, och naturkunnigheten stod inte i tjänst hos hantverksmän och jordbrukare. Denna värdering gick i arv till medeltidens lärda värld — möjligen med undantag för geniala särlingar som Roger Bacon och Arnold av Villanova. Även här var den teoretiska kunskapen ett självändamål, och *vita contemplativa* var självfallet förnämre än *vita activa*. För humanisterna hade studiet av antikens guldålder ett obetingat egenvärde; det gav dem tillgång till en värld av de högsta skönhetsvärden, till sann och äkta humanitet. Därtill kom visserligen den nytta, som regenter och statsmän kunde vinna av den praktiska visdomen hos Cicero, Polybios och Ta-

citus.

Hos Bacon och hans efterföljare är rangordningen omkastad. Det gäller inte att fördjupa sig i betraktelse av naturens hierarkiskt uppbyggda system utan att känna dess krafter för att kunna kontrollera dem till människornas gagn. Vetenskapen kan ge sina utövare en ren och varaktig glädje, men dess värde ligger framför allt i dess förmåga att omsättas i praktiskt nyttiga uppfinningar. Kunskapsidealet får en mer eller mindre teknologisk inriktning. Gränsen mellan den rene forskaren och ingenjören är på väg att utplånas. Med den praktiska inställningen följer två tendenser, som ofta återkommer i tidens litteratur. Å ena sidan en »demokratisk» värdering av enkla yrkesmäns arbete. Bacon rekommenderar de naturkunniga att hämta fruktbara uppslag av hantverkarnas erfarenhet. John Locke prisar det sunda bondförståndet, »the native rustic reason» (Essay IV, 17, 6) och frågar: vem är det som uppfunnit nyttiga konster? Svar: jo illiterata och föraktade hantverksmän» (a. a. III, 10, 9). Å andra sidan möter man en tendens att undervärdera den lärdom, som inte kan legitimera sig genom sin praktiska nytta.

Vetenskapsmännen levde i ett samhälle, som bestämdes av merkantilismens idéer i samklang med den framåtgående bourgeoisien. Landets tillgångar skulle utnyttjas och förkovras så långt som möjligt, så att ett maximum av allmänt välstånd förverkligas. Forskarens arbete skulle stå i det ekonomiska framåtskridandets tjänst, och han sökte motsvara de förväntningar, som ställdes på hans insatser.

Men denna utilistiska värdering kompletteras av ett annat ledmotiv, som inte får förbigås. Religionen var en dominerande makt; franska idéhistoriker har med fog kallat 1600-talet *le siècle chrétien*, liksom de kallat 1700-talet *le siècle philosophique*. Tidens ledande vetenskapsmän framhåller ivrigt, att deras resultat minst av allt befrämjar den gudlösa libertinismen. De franska och holländska cartesianerna förnekar all gemenskap med Spinoza, denne avskyvärde ateist för att tala med Père Malebranche.¹ De engelska

1 Läkaren Lambert van Velthuysen, en stridbar cartesianisk modernist, har inte nog starka ord för att fördöma Spinozas gudlösa skrift *Tractatus theologico-politicus*. Dess

laboratorieforskarna vill inte ha något att göra med Thomas Hobbes' irreli-
giösa filosofi.² Tvärtom: gång på gång hävdar dessa modernister, att deras
forskning inte bara gagnar människornas jordiska välfärd. Den är också till
gagn för den sanna fromheten. Ju mer man tränger in i natursammanhang-
et, desto klarare inser man, att den fulländade världsmekanismen måste
vara ett verk av ett väsen med den högsta intelligens. Naturvetenskapen
kommer att utmyнна i en naturlig teologi, som utan svårighet leder oss till
tron på den uppenbarade religionen. Den förstör många hävdvunna före-
ställningar, som fasthållits på grund av den höga ålderns auktoritet. Men
dessa är inte ett stöd för religionen utan tvärtom ett hinder för en rätt för-
ståelse av dess sanningar. Man kunde säga med Bacon: ett läppjande på
kunskapens källa kan föra till otro, men en djup dryck därav för oss åter till
tron.

2

En naturforskare från denna tid måste vara beredd att möta frågan: vad tjä-
nar alla dina mödor till, vad uträttar du för det allmänna bästa? Han kunde
då svara med en hänvisning till de tekniska framsteg, som vunnits och kan
vinnas genom tålmodiga laboratorieförsök. Men han kunde också tillägga:
all redbar forskning kommer den sanna religionen till gagn.

Så ter sig det allmänna läget i en kort översikt; det gäller nu att studera
hur idén om vetenskapens nytta utformats hos tidens avancerade tänkare.
Vi stannar först vid två portalfigurer, empirikern *Francis Bacon* och den ra-
tionalistiske matematikern-filosofen *René Descartes*.

Bacons ledande tankegångar är välbekanta och skall endast i korthet re-

författare har bortkastat all religion och förkunnat den rena ateismen, låt vara med
sminkade och förstuckna argument (cum tectis et fucatis argumentis). Hans inlägg
står att läsa i Spinozas *Opera posthuma* 1677 jämte Spinozas indignerade svar på Ut-
recht-doktors denuntiationer.

- 2 Hobbes ville inte heller ha något att göra med dessa empiriker, villas »filosofi» för
honom var en tarvlig apotekarevisdom. Vetenskap betydde för honom ett strängt
deduktivt lärosystem.

fereras. Hans mål är att skapa en ny metod, som skall föra oss från ofructbara disputationer till säker kunskap om reella ting. Först måste man frigöra intelligensen från ingrodda vanföreställningar, idoler, som hindrar oss att se klart och fördomsfritt på vår värld. När felkällorna uppspårats och tillintetgjorts, kan vi gå till utforskandet av de verkliga sammanhangen. Vi har då att gå fram på induktionens väg från konstaterade företeelser till generella lagar. Men det räcker inte att samla fakta och påvisa det gemensamma i alla enskilda fall. En sådan »induktion genom uppräknig» är barnslig (*puerilis*) och ger inga säkra resultat. För att bestämma ett orsakssammanhang måste man konstatera, att det och det alltid inträffar under vissa givna betingelser, att det aldrig inträffar, när dessa betingelser inte föreligger (på modernt språk: att betingelsen är tillräcklig och nödvändig), och att orsak och verkan varierar på överensstämmande sätt. Endast om dessa fordringar uppfylles kan vi säga, att vi påvisat ett kausalsammanhang. Endast då har vi kommit från lösa förmodanden till vetenskaplig insikt.

Varje människa med normal intelligens kan lämna sitt bidrag till det vetenskapliga framåtskridandet, om hon skaffat sig nödiga förkunskaper och lärt sig arbeta med säker metod. Men de många vetenskapliga dagsverkarernas rön måste sammanfogas till en enhetlig och verklighetstrogen bild av naturen. Därtill kräves en planmässig organisation av den typ, som Bacon skildrar i skriften *Det nya Atlantis*, ett motstycke till Thomas Mores och Campanellas samhällsutopier. Där bedrivs forskningen inte av enskilda lärde utan av en sammanslutning med väl genomförd arbetsfördelning. En grupp samlar och ordnar de vunna resultaten. En annan utför nya experiment. Åter andra har att tillämpa rönen till gagn för det praktiska livet. En grupp leder arbetet med avancerade experiment; en annan uppställer teoretiska satser (axioms and aphorisms). Man kommer osökt att tänka på en modern forskningsinstitution, där ledningen planerar och bearbetar resultaten, medan en stab av assistenter utför var sin del av det gemensamma arbetet.

Francis Bacon var som bekant en entusiastisk förkunnare av vetenskapens värde som instrument för den allmänna välfärden. Han är visserligen

ingen utilist av den trångbröstade typ, som endast uppskattar forskningar med direkt påvisbar nytta. Med hans eget bildspråk: han vill inte fördriva Minerva och muserna för att endast dyrka Vulcanus. Att söka sanningen genom *experimenta lucifera* är lika värdefullt som att anställa *experimenta fructifera*, undersökningar med uppenbar praktisk betydelse.

Att alltid föredraga de senare framför de förra är en snålhet, som bedrar visheten. Varje väl planerad undersökning kan bli praktiskt fruktbärande på lång sikt, även om vi inte nu kan förutse dess tekniska konsekvenser. Ju större kunskap, ju större makt över naturen.

Det finns med andra ord en nödvändig överensstämmelse mellan teori och praxis, mellan graden av vetande och graden av förmåga att kontrollera naturen i de mänskliga livsbehovens tjänst. Men detta gäller endast om den äkta kunskap, som förvärvats genom observationer och experiment. Inte om det föregivna vetande, som grundar sig på realitetslösa spekulationer. Att syssla med sådana hjärnspöken är för Bacon att göra sig skyldig till brottslig egoism. Ty varje människa är förpliktad att verka för det allmänna bästa med sin intelligens och sin handlingskraft. Den traditionella lärdomstypen, den disputerande begreppsvirtuosen, drabbas därför av en moralisk förkastelsedom. Man har kanske rätt att se ett samband mellan Bacons reaktion mot *otiosi disputatores* och intrycken från hans strängt calvinistiska uppfostran med kravet på högsta möjliga handlingsberedskap *ad maiorem Dei gloriam*. I varje fall är sambandet uppenbart hos senare engelska vetenskapsmän med radikalt protestantisk åskådning, exempelvis hos fysikern Robert Boyle och filosofen John Locke.

* * *

I sin programskrift *Discours de la méthode* framträder Descartes som den intellektuelle individualisten, helt upptagen av sina egna tankeproblem. Han lever i sin inre värld som i de mest avlägsna ödemarker, fast han på samma gång har förmånen att åtnjuta all möjlig komfort. Ingenting är honom mera främmande än Bacons projekt för ett vetenskapligt teamwork. Han

har intet behov av medarbetare, som bara kommer med vackra förslag utan resultat och besvärar forskaren med allehanda onödiga diskussioner. Medmänniskorna kan hjälpa en vetenskapsman på två sätt: de kan bekosta hans experiment, och de kan se till, att hans arbetsro inte störes av efterhängsna personer.

Men även hos denne geniale egocentriker möter man tanken på naturkunskapens förmåga att förbättra mänskliga livsvillkor. För honom själv är den klara och tydliga insikten ett värde över alla andra värden. Så långt hans tankar endast tillfredsställer hans eget klarhetsintresse, har han ingen anledning att offentliggöra dem. Men han gör följande tillägg, som jag citerar efter professor Marc-Wogaus översättning:³ »Så snart jag förvärvat mig vissa allmänna insikter inom fysiken och börjat pröva dem på olika speciella problem och därvid lagt märke till hur långt de kan leda och hur mycket de skiljer sig från de principer, som man hittills begagnat sig av, så ansåg jag mig inte kunna hemlighålla dem utan att svårt synda mot den lag, som påbjuder oss att så mycket som det står i vår makt bidra till alla människors gemensamma bästa.» Han insåg, att vi kan vinna kunskaper med nytta för livet. Den nya filosofien — den exakta naturvetenskapen — kan lära oss känna naturens sätt att operera lika väl som vi känner våra hantverkares olika yrken. På dess grundval kan vi skapa en »praktisk filosofi», d. v. s. en teknologi, som kan göra människorna till naturens egendomsherrar, *maîtres et possesseurs de la nature*, njutande utan möda av jordens frukter och alla nyttiga ting. Men mer än något annat framhåller Descartes medicinens gränslösa framtidsmöjligheter, förutsatt att den tillägnar sig den nya vetenskapliga metodiken. Om, säger han, det över huvud finns något medel att göra framtidens människor visare och dugligare än alla gångna slakten, så bör det medlet sökas inom medicinens värld.⁴

3 René Descartes *Valda skrifter*. Översättning och inledning av Konrad Marc-Wogau, Stockholm 1953 s. 67–68.

4 Som bekant ägnade Descartes ett stort intresse åt studiet av människokroppens livsfunktioner. Under påverkan av William Harvey sökte han konstruera en strängt mekanistisk fysiologi, som återkom hos de cartesianska medicinarna av den s. k. iatromekaniska skolan.

VETENSKAPENS NYTTA

* * *

Problemet om vetenskapens nytta upptages av *Nicolas de Malebranche*, matematiskt skolad cartesian och på samma gång religionsfilosof av augustinisk riktning. Man kan studera hans värderingar i mästerverket *Recherche de la vérité*. Där prövas vetenskaperna ur två synpunkter: deras värde för människornas timliga välfärd och deras nytta för den sanna religionen, mänsklighetens enda väg till evig salighet.

Alliansen mellan augustinism och cartesianism är en intressant företeelse i 1600-talets franska idéhistoria. Vid Sorbonne härskade den aristotelisk-skolastiska traditionen, den försvarades av lärda jesuiter, och den hade en betydande representant i Jean de St. Thomas, hyllad av den moderne thomisten Jacques Maritain som en rätt lärare i motsats till Descartes' villfarelser. Men gentemot skolastiken stod en riktning, som ville återvända till Augustinus och frigöra teologien från det aristoteliska inflytandet. Den ville fördriva den hedniska filosofien till förmån för en rent kristen världsåskådning, liksom diktaren Desmarets de Saint Sorlin ville förnya litteraturen genom *l'esprit chretien*. Och denna strävan såg man Descartes som den naturlige bundsförvanten. Så resonerade jansenistiska lärde i Port Royal som Arnauld och Nicole, och på liknande sätt tänkte bröderna i Oratorium Jesu, vars främste medlem var den store Père Malebranche. Motsatsen mellan hedendom och sann kristendom kommer för honom att sammanfalla med motsatsen mellan aristotelismen och den nya filosofien.

Malebranche tolererar ingen lärdom, som endast bedrives för sin egen skull. Han för en fanatisk polemik mot »de falska lärde», som förirrar sig i onyttiga forskningar och spekulationer. Hans gisselslag viner över skolas-terna: de förklarar naturen genom begrepp, som endast existerar i filosofernas inbillning. Slagen träffar också humanisterna, som vill känna långt avlägsna tiders historia och kommenterar forntida författare i vidskeplig tro på de gamla skrifternas auktoritet. I dessa studier ser han intet utslag av sanningssökande idealitet, endast den fallna människans högmod och lust att briljera inför det fåkunniga flertalet.

Däremot har naturkunnigheten sitt värde, ty dess upptäckter kan förbättra de mänskliga livsvillkoren. Och han rekommenderar livligt anatomiens studium i den praktiska medicinens intresse.

Men den jordiska välfärden är av sekundär betydelse. Själens frälsning är det obetingat högsta värdet. Ur denna synpunkt kan fysiken rättfärdigas: den för oss till religiös insikt genom studiet av naturens sinnrika mekanism. Dessutom har den förmåga att förstöra de hedniska filosofernas fantastier, dessa chimärer, som ingives av den onde anden till den sanna religionens fördärv. Matematiken är av värde på pilgrimsfärden, ty den vänder oss från sinnenas gyckelspel till den värld, som vi känner genom det rena förnuftet. Av största gagn är den psykologiska självanalysen; den visar oss vår naturs fördärv och förbereder oss för mottagandet av den gudomliga nåden.

Denna brutala förkastelsedom över de onyttiga vetenskaperna uppkallade humanisten Daniel Huet till en lidelsefull protest. Den står att läsa i hans stridsskrift *Censura philosophiae cartesianae* (Granskning av den cartesianska filosofien), som så vitt jag kan se riktar sig mot *Recherche de la vérité* på åtskilliga punkter.⁵ Cartesianerna, säger Huet, vill föra oss tillbaka »till det råa och vilda barbari, som vi nått och jämt besegrat genom så många seklers arbeten och bemödanden.» De främsta männen i alla tider har beundrat Homeros och Vergilius. Kyrkans fäder har hållit Platon i ära. Lärarna i

5 Malebranche ironiserar över de lärde, som ägnar sig åt orientaliska språk. »Les langues, et principalement celles qui ne sont point en usage dans leur pays, comme l'arabe et le rabbinage, ou quelques autres semblables, leur paraissent dignes de leur application et de leur étude» (*Recherche de la vérité*: Oeuvres ed. Simon II. Paris 1842 s. 326.) På ett annat ställe säger han sig förstå de ivrare, som skulle vilja kasta de hedniska poeternas och filosofernas skrifter i elden (a.a. s. 320). Huet skriver indignerad: Nam quae vox edi potest magis barbara et immanis, quam quae in eorum libris expressa extat ad aeraeterernam ignominiam, exiguum fore damnum, si igni absumatur quidquid uspiam Poetarum et Philosophorum ethnicorum est (*Censura philosophiae cartesianae* 1690 s. 113). På svenska: vilket tal kan väl vara mera barbariskt och omänskligt än det som kommer till uttryck i deras böcker, när de säger till evig vanära, att skadan vore ringa, om elden förtärde den hedniska poeternas och filosofernas verk.

VETENSKAPENS NYTTA

alla skolor har hållit sig till Aristoteles' lärosatser. Har alla dessa farit vilse? Cartesianerna vill hindra studiet av de österländska språken, som hjälper oss att bättre förstå de heliga skrifterna. De vill också bannlysa studiet av forntidens historia, som ger oss så många goda lärdomar för livsföring och politik, *ad vitam regendam et administrandam Rempublicam*. De saknar sinne för estetiska värden och för de konster, som bidrager till human bildning, ty de är stupida och andefattiga i fråga om själens nöjen och behag.

* * *

På ett helt annat sätt behandlar *Spinoza* frågan om vetenskapernas nytta. Han diskuterar den i sin skrift *De intellectus emendatione* (Om förståndets förbättrande), där han kommer läsaren mänskligt nära med sin fruktan att gå vilse i världens vildmarker och med sin kamp på liv och död för att vinna en befriande insikt. Spinoza ställer först spørsmålet: vad är obetingat gott till skillnad från alla bedrägliga skenvärden. Svaret blir: allt som främjar individens fulländning och därmed hans högsta lycksalighet (*felicitas*). Och denna är att söka i insikten om själens enhet med Allnaturen. För att uppnå sitt mål måste människan lära känna naturens lagbundna sammanhang och sin egen ställning i universum. Vidare är hon hänvisad till samliv med sina likar; därför är det en oskattbar fördel att leva i ett gott samhälle. På vägen mot fullkomningen har vi behov av en moralfilosofisk insikt, som lär oss skilja mellan den verkliga och den illusoriska lyckan. Det behövs en väl utarbetad pedagogik, en *doctrina de puerorum educatione*. Då hälsan är ett villkor för själens uppåttstigande, är medicinen en vetenskap av hög dignitet. Vi bör också uppskatta de »mekaniska» konsterna, som underlättar vår strävan för livsuppehållet. Men det viktigaste är att finna en metod att råda bot på förståndets defekter och rena vår kunskapsförmåga, så att vi uppfattar tingen så klart som möjligt och utan att hemfalla åt villfarelse (ut intellectus feliciter res absquerrore, et quam optime intelligat). Spinoza säger sig vilja leda alla vetenskaper mot ett enhetligt mål, mot den högsta mänskliga fullkomning. Det som inte gagnar detta syfte, bör förkastas som onytt-

tigt.

Naturkunskapen och kunskapen om människosjälén, medicinen, etiken och pedagogiken, ingenjörsvetenskapen och tankelivets läkekonst (*modus medendi intellectus*) står som exempel på nyttiga och högt uppskattade vetenskaper. De bidrager alla till människans högsta tillstånd, *cognitio unionis quem mens cum tota Natura habet*. Man kan fråga, finns det någon äkta vetenskap, som ur denna synpunkt måste utdömas som onyttig? Forntidshistorien, mytforskningen, studiet av exotiska språk? Kommer de inte att bidra till den kunskap om den mänskliga naturen, som fordras för en rätt förståelse av vår situation? Bidrar de inte till att övervinna perspektivets begränsning och att befrämja insikten i ett universellt sammanhang? Kommer inte humanisten, samhällsforskaren och naturvetaren att i lika hög grad medverka till realiserandet av *sumum bonum*?

3

Omkring mitten av århundradet fanns det i Oxford en krets av unga matematiker och naturforskare, som längre fram kom att bilda kärntruppen i Royal Society. De samlades till diskussioner kring den nya vetenskapens spörsmål långt borta från dagspolitikens oroliga värld. Kretsens centrala figur var Robert Boyle, den store fysikern och kemisten, och dess möten hölls ofta i hans bostad vid High Street. Den mottog intryck från det moderna kontinentala tänkandet, från Descartes och från atomlärans förnyare Pierre Gassendi, för att inte tala om de experimentella fysikerna i Italien, Tyskland, Holland och Frankrike. Men deras främste lärofader var Francis Bacon, *the Advancer af Learning*. I Bacons anda fronderade de mot den aristoteliska skolfysiken och sökte realisera idealet av en praktiskt nyttig erfarenhetsvetenskap. Programmet fullföljdes inom Royal Society. Detta samfund, förklarade en av dess mest prominenta medlemmar, skulle inte befatta sig med »teologi, metafysik, moral, politik, grammatik, retorik och logik» utan endast med studiet av de fysiska tingen (cit. av Meyrick H. Carré *Phases of Thought in England*. Oxford 1949 s. 239). Och i dess *Proceedings*

dominerar bidrag av tekniskt-ekonomiskt intresse.

Men det nya forskningsprogrammet tillämpades inte bara inom »naturhistoria» och »naturfilosofi» (beskrivande och förklarande naturforskning). En av dess medlemmar, William Petty, skapade en politisk aritmetik d. v. s. en kvantitativ beskrivning av samhällslivet sådant det är utan inblandning av politiska och moraliska värdeomdömen. En annan, *John Locke*, studerade det mänskliga kunskapslivet med samma enkla »historiska» metod, som användes av hans vänner Robert Boyle och Thomas Sydenham inom fysikens och medicinens område. I Lockes *Essay on human understanding* får människan börja med två tomma händer; hon äger intet medfött kunskapskapital, sitt vetande får hon själv förvärva med sin iakttagelseförmåga och sin tankekraft. Här liksom i samhället är arbetet den enda grunden till äganderätten. Vi bör inte slösa bort vår tid med ofruktbara grubblerier över det ovetbara utan koncentrera oss på de realiteter, som vi kan känna med vår naturliga utrustning. Vi bör inte heller kasta yxan i sjön och hängiva oss åt den dådlösa skepticismen. Vi har av Försynen fått förmåga att vinna just de kunskaper, som har betydelse för vårt världsliga och religiösa liv. Mer kan vi inte begära utan att göra oss skyldiga till brottslig förhåvelse.

Lockes kunskapslära var ett uttryck för *the laboratory habit af mind*. Den tolkade också den puritanska attityd och den enkla religiösa tillit, som ofta besjälade tidens vetenskapsmän.

I deras läge var det inte tillräckligt att påvisa forskningens gagn för vår jordiska välfärd. Man måste också kunna övertyga misstroget folk om dess nytta för den sanna religionen. På många håll fruktade man, att den nya naturfilosofien förledde till otro och gudsförnekelse. Hade inte Thomas Hobbes dragit konsekvenserna av den moderna världsuppfattningen, när han skapade en filosofi utan plats för gudstro, frihetsmedvetande och odödlighetshopp?

Som Carré påpekar hade reaktionen mot ärkefienden Hobbes ofta vänt sig mot den moderna naturvetenskapen över huvud. Motståndet bestämdes emellertid inte bara av religiösa motiv utan även av en humanistisk

aversion mot negligerandet av högre mänskliga värden. Dessa filosofer, förklarar en av kulturtraditionens försvarare,⁶ sysslar så mycket med materiella föremål, att de lätt glömmer bort de andliga tingen och till sist förlo-
rar tron på Gud och på en odödlig själ. För övrigt argumenterar han på samma sätt som Huet i hans diatriber mot den »barbariska och omänskli-
ga» cartesianismen.

Man påstår, säger han med akademisk suffisans, att endast praktiskt nyt-
tiga kunskaper kan godkännas. Menar man med nyttigt det som gagnar
vårt materiella livsuppehälle? Då skulle smeder och bryggare och bagare
förtjäna att kallas sin tidsålders prydnader och lärdomsljus. När det är
omodernt att läsa antika författare, står barbariet snart vid portarna. Och
vårt adliga stånd skulle sysselsätta sig på ett bättre sätt, om de höll sig till
historisk lektyr och militära övningar istället för att befatta sig med smält-
ugnar eller rota i människors och djurs inälvor.

(Denna sista passus har en klar och tydlig adress. Efter restaurationen
var det högsta mod i den fina societeten att intressera sig för naturveten-
skapliga och tekniska rön. Kungen föregick med gott exempel. Det var, sä-
ger Macaulay, nästan nödvändigt för en gentleman att kunna säga något
om luftpumpar och teleskop).

Naturvetarna fäste sig förmodligen inte allt för mycket vid gammalmo-
diga humanisters tal om en stundande kulturförmörkelse. Men de var an-
gelägna att rentvå sig från misstanken att gå otrons ärenden. Inte blott av
opportunitetskäl: dessa »krassa materialister» var i regel ärligt troende män
fast ointresserade för teologiska subtiliteter. De böjde sig för religionens
auktoritet och satte inte de uppenbarade sanningarna i fråga. Men de väg-
rade att underkasta sig de mänskliga auktoriteter, som från den akademiska
katedern utpräglade sin mossbelupna filosofi. En stridbar modernist som
Joseph Glanvill har inte nog starka ord för att brännmärka den traditionel-
la universitetsvetenskapen. Den påtvingar de ungas själar en mängd
ofruktbara lärosatser och begrepp utan värde *in the World of Action and Busi-
ness*. Den lär dem att betrakta dessa dogmer som vishetens pelare och att

6 Merric Casaubon i ett brev till P. du Moulin 1669, refererat av Carré a.a. s. 260.

VETENSKAPENS NYTTA

håna och begabba alla försök att föra den sanna vetenskapen framåt. Därigenom uppfostras de till den nyttiga erfarenhetsforskningens svurna fiender. Med samma skärpa uttalar sig John Locke i sin *Essay*: De akademiska fäderna tillåter ingen fri prövning av sina lärosatser, de må vara hur absurda som helst. Det skulle, säger han, vara outhärdligt för en lärd professor att se sin mångåriga auktoritet, bekräftad av tradition och ett vördnadsvärt skägg, kastas omkull på ett ögonblick av en uppkomling och nyhetsmakare. Kan någon vänta sig ett erkännande från honom, att allt vad han under trettio år lärt sina lärjungar var idel misstag och villfarelse, att han sålt dem hårdknäckta ord och okunnighet för ett mäktigt högt pris (*Essay* IV, 20, 11).

* * *

De moderna laboratorieforskarnas attityd får ett karakteristiskt uttryck hos *Robert Boyle*, den store experimentatorn. Han förklarar i ett brev från 1646, att hans krets endast värderar den kunskap, som har en tendens att komma till nytta. Och i en briljant skrift från 1663, året efter instiftandet av Royal Society, tar han upp detta tema under titeln *The Usefulness of Experimental Natural Philosophy*.

I bokens första parti vill han visa naturvetenskapens värde för människans andliga liv. Nyttan tages alltså inte i snävt materialistisk mening. Boyle framhåller den intellektuella glädje, som naturstudiet skänker, och han söker ivrigt övertyga sina läsare om dess gagn för den sanna fromheten. I naturen ser forskaren en manifestation av Guds makt, visdom och godhet. Naturvetenskapen utmynnar i en naturlig teologi och en *philosophical devotion*. Dessutom kan vetenskapen hjälpa till vid tolkningen av de heliga skrifternas innebörd. Många bibeltexter blir obegripliga för den, som är okunnig i naturfilosofi. Tyvärr är teologerna i regel främmande för denna vetenskap och inbillar sig, att den för till irreligiösa villfarelser. Och naturforskarna förstår allt för sällan att anlägga en religiös synpunkt på sitt ämne. För sin del är Boyle övertygad om att vetenskapsmannens »filosofiska fromhet» är Gudi behaglig lika mycket som uppförandet av byggnader

VETENSKAPENS NYTTA

för religiös kult. Att utforska Guds verk i naturen hör till våra heliga plikter.

I fortsättningen går Boyle över till det profana planet och vill visa naturvetenskapens nytta för medicinen, för industri och agrikultur och överhuvud för vårt praktiska liv. Han ger en mängd exempel på fruktbara resultat, som har vunnits eller kan vinnas i fysikerns och kemistens laboratorier. Hans redogörelse formar sig till en bild av det aktuella forskningsläget av stort intresse för lärdomshistorikern. Men utrymmet tillåter mig inte att stanna därvid; jag vill bara dröja vid ett par ledande motiv i hans framställning.

I Bacons anda inskräpper Boyle, att forskaren och den praktiske yrkesmannen inte bör vara främlingar för varandra. Det är, säger han, en lika vanlig som skadlig fördom, att lärda och högt begåvade personer måste vara »strangers to the shops and practices of tradesmen». De praktiska männen har samlat en mängd erfarenheter, som hör till naturforskarens domän. Hans program går ut på intimt samarbete mellan teori och empiriskt vunnen teknik. Vetenskapsmannen bör känna lantbrukarnas och hantverkarnas sätt att arbeta, och dessa kan vinna all möjlig fördel av laboratorieforskarnas rön. I näringslivet liksom i läkekonsten bör den nya vetenskapen vinna en ledande plats och dirigera välfärdsarbetet med sina säkra metoder.

Vetenskapens främsta funktion är att tjäna handlingslivet i det allmänna bästas intresse. Av naturfilosofien, säger Boyle, väntar jag mig inte angenäma spekulationer utan ökad makt (över tingen). Vi kan inte göra oss en föreställning om den universella och gagnarika förändring, som därigenom skulle kunna åstadkommas i vår värld.

Intimt samarbete mellan forskning och näringsliv, det är ett program, som måste verka fränstötande på tidens akademiska intelligensaristokrater. Men det stod i bästa överensstämmelse med de merkantilistiska idéerna, och det fick anhängare i olika europeiska länder. En svensk målsman för denna tanke är den geniale teknikern Christopher Polhem. Han skriver i sin »Mechanica practica eller fundamental byggarekonst» (*Efterlämnade*

skrifter, redigerade av Henrik Sandblad I. Lychnos-Bibliotek 10:1. Uppsala 1947):

»Så länge medicinen bestådt i blåtta practicen utan fundament i physicen, chymien och omsijder i mathesin, har den hållitz för den bäste läkaren, som till eventyrs af en slump och händelse råkat göra bästa curen oachtad en menniskas extraordinära siukdom eller kråpz beskaffenhet, har gjort mehra till saken än sielfva medicamentet. Men som det icke kan räknas för en fundamental konst och vettskap huad af en blind händelse råkar lyckas, ty har man nu nyligast begynt lystra medicinen eller läkarekonsten med sådana fundamentala vettskaper till naturens kiänning, att det hädan effter torde blij myket rarare och svårare att vara läkare än tillförende».

»Samma beskaffenhet», fortsätter Polhem, »ähr det och med mechanicen». Han betonar, att »af alla slags konster och vettskaper som intill närvarande tijd ähro opfune blefne, ähr ingen mindre excolerat än mechanicen, icke i af seende till sin teori, huilken af de lärda öfverflödige blifvit till alla delar demonstrerat, utan till sielfva practicen, i det att de värk och förrättningar som der uti åstundas, intet härflyta af några vissa principer som i anat, utan af några få vissa personers eget påfund».

Polhem väntar sig alltså, att den mekaniska tekniken liksom medicinen skall bygga på vetenskapliga teorier och rön. Chefen för Stiernsunds bruk drömde liksom Boyle i sitt laboratorium om stora och universella förändringar genom teknikens rationalisering. Men han visste, att framåtskridandet går långsamt, ty naturen har »intet velat samtykt att få göra det med ett trappsteg, huad man älliest betarfvar många till».

Detta en passant: vi går tillbaka till Boyles ledande tankar. I nära samband med hans praktiska attityd står hans syn på hypotesernas roll i det vetenskapliga arbetet. Den kommer till synes i olika skrifter, kanske klarast i hans berömda bok *Den skeptiske kemisten*. Han gör sig till målsman för den »epikureiska» atomteorien gentemot aristotelikernas fyra element och paracelsisternas tre principer: svavel, salt och kvicksilver, *sulphur, sal et mercurius*. Men den atomistiska modellen kan inte göra anspråk på att ge en slutgiltig förklaring av den materiella världen. Den kan endast rättfärdigas ge-

VETENSKAPENS NYTTA

nom sin användbarhet för empirisk forskning. Den gör experimentatorn nyttiga tjänster, vilket förvisso inte kan sägas om de konkurrerande teorierna. Över huvud gäller om varje hypotes, som inte kan bekräftas genom direkt iakttagelse, att den bör godtagas om och blott om den är fruktbar för den provisoriska förklaringen av empiriska rön. Den legitimeras genom sin nytta för vetenskapen, liksom vetenskapen själv genom sin nytta för välfärdsskapande handlingar. Boyles syn på vetenskapen står sålunda i radikal motsats till hela det traditionella tänkesättet inom naturens filosofi. För honom är fysiken inte en teori om den sanna verkligheten. Om realiteterna bakom våra sinnesdata kan vi endast uppställa mer eller mindre sannolika förmodanden. Men fysikens hypoteser ger oss anvisningar på det bästa sättet att handskas med tingen, så att vi kan utnyttja dem för våra vitala intressen. En sådan är atomläran. Men om vi finner ännu effektivare tankeinstrument, får de gamla läggas på hyllan eller med andra ord förpassas till lärdomshistoriens arkiv.

Boyle och hans meningsfränder i Royal Society koncipierade tankar, som många gånger varierats i senare tid. Omkring mitten av 1800-talet formulerade Auguste Comte sin bekanta paroll: *savoir pour prévoir pour pouvoir*, att veta för att förutse för att handla. Vid sekelskiftet skrev den berömda tyske kemisten Wilhelm Ostwald i ett brev till William James: »Allt vad verklighet heter påverkar vårt handlande, och i detta inflytande ligger verklighetens mening för oss».⁷ Hos pragmatisterna är teorierna instrument för handlandet, och deras sanning betyder deras förmåga att arbeta väl. Längre kan man knappast komma från det klassiska kunskapsidealet, platonikernas och aristotelikernas ideal.

4

Vi har i det föregående lyssnat till en krets av tänkare och forskare med ganska olika synpunkter. Ett har de gemensamt: motståndet mot den universitetstradition, som binder tankens liv genom förstelnade läroformler

7 William James: *Pragmatism*, sv. övers. Stockholm 1916, s. 39.

VETENSKAPENS NYTTA

och lamslår dess fortskridande med det förflutnas auktoritet. Men för övrigt går de vitt skilda vägar. För Descartes är det enda nödvändiga att finna en metod, som för oss från osäkra meningar till klar och rationell insikt. Han söker tillfredsställelse för sitt intellektuella klarhetsbehov; det exakta vetandet är för honom ett självändamål, och han har ingen lust att kasta pärlor åt den oinvigda människomängden. Men han inser, att hans nya filosofi kan förbättra de gemensamma livsvillkoren. Därför är det hans skyldighet att ställa sina resultat till medmänniskornas förfogande. Men om vetenskapen inte haft detta sociala nyttighetsvärde? Då hade den likaväl varit ett obetingat värde för honom själv och givit tillräcklig mening åt hans ensamma forskareliv.

För Malebranche är den vetenskapliga kunskapen inte något gott i och för sig. Att värdera den så är att hemfalla åt en förfinad avgudadyrkan. Vetenskapen bör uppskattas i den mån den är till nytta för vår timliga och eviga välfärd. Den är ett medel att göra livsvillkoren mera gynnsamma, och den kan föra oss fram till den punkt, där den kristna frälsningsvägen står öppen för syndiga människobarn.

Spinoza, rationalisten och mystikern, ser vårt högsta livsmål i en kosmisk enhetsupplevelse, där tidsdimensionen bortfallit. Ur denna synpunkt ger han sitt svar på frågan om de olika vetenskapernas nytta. De kommer oss till gagn om de direkt eller indirekt hjälper oss på vägen uppåt mot den högsta kunskaps- och livsformen.

Helt annorlunda ter sig problemet för Francis Bacon och för de engelska naturforskare, som inspirerats av *Novum Organum* och *The Advancement of Learning*.

Hos Bacon ingår det vetenskapliga arbetet i ett framåtgående samhälle, som är inriktat på högsta möjliga välstånd. Forskningen skall dock inte klavbindas av praktiska intressen; de lärde skall äga frihet att tjäna det allmänna bästa. Hos Locke bygger denna lära om harmonien mellan insikt och handling på en religiös ändamålstro. Försynen har ordnat det så, att vår kunskapsförmåga och vår praktiska förmåga alltid överensstämmer med varandra. Vi kan veta det som är till gagn för våra livsbehov.

VETENSKAPENS NYTTA

Forskningsarbetet bör enligt Bacon bedrivas som ett planmässigt teamwork, och de olika vetenskaperna bör organiseras enligt en väl utformad generalplan, liksom de olika armékåren i ett erövringskrig. Den tanken går igen hos senare författare, exempelvis hos d'Alembert i hans inledning till den stora Encyklopedien och hos Comte i hans *Cours de la philosophie positive*. Varje vetenskap från matematiken till sociologien har sitt område och sina egenartade metoder, men tillsammans bildar de en enhet i mångfalden.

Boyle företräder en naturvetenskap utan metafysiska anspråk och betraktar teorierna som provisoriska arbetsinstrument. Medan Bacon liksom Descartes profeterar om en framtida vetenskap med helt nya riktlinjer, vill Boyle redovisa för alla de resultat, som redan har vunnits. Hans bok om den experimentella filosofiens nytta vill övertyga en publik av praktiska män, som för att tala med Glanvills ord lever i »the world of action and business.» De bör inse, att forskningen inte är ett onödigt tidsfördriv utan en välståndsskapande makt, som förtjänar respekt och uppmuntran.

Boyles vän och meningsfrände John Locke vänder sig också till läsare, som är väl förtrogna med handlingslivets uppgifter. Hans *Essay* kan ses mot bakgrund av aktuella samhällsförhållanden. De konservativa universitetskretsarna står vid sidan av utvecklingen, fastlåsta i sina gamla doktriner. Massan av daglönare, *the poor labourers*, är helt upptagna av kampen för livets nödtorft och har ingen möjlighet att utveckla de högre själsförmögenheterna. Den privilegierade överklassen, »de som kallar sig *gentlemen*,» är ofta likgiltig för intellektuella intressen. Den föredrar att i maklig ro njuta av bördens och den ärvda rikedomens förmåner. Därför kommer de ofta till korta gentemot »män av lägre ställning, som överträffar dem i kunnskap», med andra ord mot *selfmade men* från den uppåtsträvande medelklassen. Lockes nyttighetsbetonade och praktiskt inställda filosofi stämmer väl överens med värderingarna hos den samhällsklass, som kallas *the backbone of England*. Och intelligent folk inom dessa kretsar borde kunna sympatisera med Boyles utläggning av vetenskapens praktiska funktion.

VETENSKAPENS NYTTA

* * *

Sextonhundratalets stora modernister, män som Bacon, Descartes och Boyle, väntade sig en ny guldålder, när vetenskapens anda genomträngt det praktiska livet. I mångt och mycket har deras dröm blivit verklighet. Descartes fick rätt, när han förutsåg en ny läkekonst på den exakta naturvetenskapens grundvalar. Bacon fick rätt, när han profeterade om ett ojämförligt framåtskridande inom tekniken, och Boyle anade vad som komma skulle, när han talade om en universell förändring av de mänskliga livsvillkoren under vetenskapens egid. Den vetenskapliga framstegsoptimismen gick i arv till de följande seklerna. Ernest Renan utlade dess segervissa credo i *L'Avenir de la Science*. I sin roll av monistisk söndagspredikant hyllade Wilhelm Ostwald vetenskapen som den nya tidens glada budskap; den skänker människorna allt som de fordomsdags hoppades av religionens övervärldsliga makt.

Men under 1800-talet började tron på frammarschen mot en ny guldålder att slå över i pessimistiska tongångar. Hade inte den vetenskapliga teknikens framsteg köpts för dyrt — på bekostnad av de stora massornas livslycka? Excentriska profeter som Carlyle, Ruskin och Morris gör revolt mot industrialismens filosofi och dess människofientliga konsekvenser. Hos Viktor Rydberg förkunnar Prometheus den vetenskapliga optimismens evangelium.

Han säger om forskaren:

Där fram han tränger, fly ur altarröken
de falska gudarna som hemska spöken,
förklädda villor i en helig dräkt.
Och medan så han frälsar bundna själar,
så manar han ur bergen andra trälar,
en stark och känsellös kabirisk släkt,
som bär förutan skam sitt slaveri
på det att människan må vara fri.

VETENSKAPENS NYTTA

Men pessimisten Ahasverus tror inte på kabirernas, d. v. s. maskinernas, lyckobringande makt:

Kabirerna, den starka trälaätt,
de dina manat fram till släktets väl,
ha ej gjort Adams söner livet lätt,
ty nu är mänskan dessa trälars träl.

Den vetenskapliga socialismens lärofäder Marx och Engels såg lika mörkt på det moderna industrisamhället. Men de räknade med en framtid, då trä-larna bryter sina bojor, tar makten över produktionsmedlen och återvinner den mänskliga värdighet, som löneslaveriet berövat dem. Då skall mänsk-ligheten ta det stora steget från nödvändighetens rike till frihetens. Då, men inte förr, får Prometheus rätt mot Ahasverus.

Pionjärerna under den moderna naturvetenskapens ungdomstid trodde fullt och fast, att forskningens tekniska tillämpning måste komma alla människor till godo. Den tron delades både av Spencer och Marx, av de li-berala framstegsentusiasterna och av deras socialistiska opponenter. Den bestreds bara av några »svärmeandar», som vantrivdes i sin samtid och drömde om en idealiserad medeltidskultur. I den moderna atomåldern är det svårt att hysa samma obetingade tillförsikt. Går vi mot ett tillstånd av högsta lycka för det största antalet, eller har vi att motse en universell kata-strof? Kommer ljusbringaren Prometheus att verka i livsbefrämjandets el-ler i livsförödelsens tjänst?

Men Promethus är ingen övermänsklig makt utan en symbol för den fritt skapande mänskliga intelligensen. Vi har ingen anledning att tro på obetvingliga ödesmakter. Men vi har nog skäl att ompröva de värderingar, som bildar basen för vårt handlande på gott eller ont. Kanske kan vi lära oss ett och annat av den »seklernas visdom», i vilken de gamla humanisterna fann sitt andliga hem. Sextonhundralets modernister höjde parollen: ut-vidga din kunskap om tingen, och du vinner makt över dem. Gott och väl, men det finns också en annan paroll. Den lyder: känn dig själv, lär dig inse din begränsning, jaga inte efter makt, prestige och njutning utan lär dig

självbesinningens konst! Vad hjälper det oss att behärska tingen, om vi fångas av illusioner och gör slavtjänst under okontrollerade krafter i själslivets underjordiska värld?

Men jag märker, att jag fallit in i en retorisk ton och glömt regeln: argumentera, deklamera inte! Sakfrågor bör behandlas på enkel och osminkad sakprosa.

Jag anknyter närmast till en skrift av den amerikanske sociologen G. A. Lundberg, som i svensk översättning bär titeln *Kan vetenskapen rädda oss*. Den är på sätt och vis en modern motsvarighet till Boyles klassiska skrift om den experimentella naturvetenskapens nytta.

Naturvetenskaperna, säger denne författare, har tillräckligt visat sin förmåga att omgestalta de materiella livsvillkoren. Men den mänskliga samlevnadens problem faller utanför deras gebiet. Här måste vi begagna oss av de tjänster, som samhällsforskningen kan erbjuda oss. Ännu rör vi oss i mångt och mycket med föreställningar från tänkandets förvetenskapliga stadium. Vi måste utmönstra dem, liksom Bacon och hans efterföljare lät yxan gå i de traditionella idolernas vildskog. Vi rör oss allt för ofta med vaga och illa genomtänkta begrepp, med antaganden, som inte prövats och inte håller stånd för en sorgfällig prövning. Och så länge vi går vidare på den vägen, kan vi inte komma till rätta med våra sociala livsproblem. Men vi förfogar i våra dagar över en samhällsvetenskap, som frigit sig från önsketänkandets ideologier och studerar fakta med naturforskarens stränga objektivitet. Den kan hjälpa oss i vårt kritiska läge. Den kan ge oss en social teknik, som duger för planmässigt handlande i den allmänna välfärdens tjänst.

Sociologen har rätt till en viss punkt: en strängt empirisk samhällsforskning är en *nödvändig* betingelse för en lyckosam lösning av sociala och politiska spörsmål på regionalt, nationellt och internationellt plan. Men kan den göra anspråk på att vara en *tillräcklig* betingelse? Här är det svårt att undvika skeptiska reservationer. Vad hindrar att dess resultat exploateras av inflytelserika grupper, som följer krasst egoistiska framgångsmotiv? Den studerar mänskliga beteenden inom det sociala fältet, och därvid byg-

ger den på sorgfärliga observationer, vilka bearbetas med förfinad statistisk metod. Och ingen kan förneka, att den kan bli ett oskattbart medel för välfärdsskapande samhällsarbete. Men den kan också bli ett instrument för likriktning i de maktägandes intresse. Om vetenskapsmännen själva vägrar att ställa sig i tjänst för en sådan indoktrinering, finns det nog andra, som vet att tillgodogöra sig deras landvinningar.

Man säger kanske, att den situationen endast kan föreligga i så kallade diktaturstater eller totalitära stater, inte i »den fria världens» demokratiska samhällen. Men denna sangviniska tro håller knappast streck för en fördomsfri och realistisk uppfattning.

Då ställer sig frågan: måste inte det vetenskapliga studiet av utifrån konstaterade fakta kompletteras med en lika metodisk självprövning, ett bedömande av våra värderingar och våra motiv? Självprövning betyder att göra upp räkningen med det egna jaget utan hänsyn till våra subjektiva intressen, utan försköning och därmed förfalskning av våra bevekelsegrunder. En sådan uppgörelse med våra vanliga värderingssätt skulle förmodligen medföra en djupgående förändring av vår hållning till omvärlden. Vi skulle lära oss skilja mellan hållfasta värden och illusoriska skenvärden, och till de senare skulle vi räkna mångt och mycket av det som väcker och stimulerar våra begär. Men hur många skulle våga att gå denna krävande och besvärliga väg? Frågan är blott: kan vi finna någon annan väg, om vi vill hoppas att med vetenskapens hjälp bemästra de praktiska livsproblemen?

På ett ställe förvånar G. A. Lundberg sig över att »sysslandet med gamla böcker tycks äga en egendomlig tjusning för ett visst slag av begåvningar». Hur skall man förklara denna egendomliga tjusning, som kan förmå moderna människor att söka vägledning hos antika och medeltida auktorer, kanske även i fjärran Österns buddhistiska och konfucianska vishetslitteratur. Klassikerna förstod sig inte på att mäta attityder, de förfogade inte över psykologiska laboratorier och ägde inte vad vi kallar socialvetenskap. Men de hade något annat, som kanske är lika viktigt, den klara syn på människolivet och dess mål, som kallas visdom eller mera prosaiskt uttryckt sunt och oförvillat förnuft. De bästa bland dem hade en förmåga att se på

VETENSKAPENS NYTTA

tingen utan illusioner och ändå tro på ett värdefullt innehåll i vårt vanskliga liv. Därför kan deras »gamla böcker» verka så ungdomligt friska och levande, medan många filosofier på modet ter sig dammiga och mossbelupna efter en mansålder. De kan ge ledning i självprovningens konst åt dem som vill stanna och lyssna.

Sedlig autonomi och ›saklighet‹ contra heteronomi och jagiskhet

En jämförelse mellan Künkels och Kants etik

Urban Forell

En elev till Alfred Adler, som fått stort inflytande inte minst genom sitt stora etiska intresse och sin framgångsrika behandling av människors moraliska konflikter, är *Fritz Künkel*. I Künkels arbeten är individualpsykologiska moment uppblandade med etiska — empiriskt psykologiska påståenden är kombinerade med etiska värderingar och normer. Skulle man händelsevis ta avstånd från en del av Künkels psykologiska teser, så behöver man inte fördenskull av logiska skäl ta avstånd från hans etik.

Under alla förhållanden har denna senare ett stort intresse — av två skäl: Dels har den haft betydelse för svensk teologi via Arvid Runestam, som byggde sin Luthertolkning och sin systematiska teologi på Künkels etiska konceptioner. Hans av Künkel influerade arbete är *Jagiskhet och saklighet*. Vidare införde Runestam Künkels huvudarbete *Karaktärskunskap på individualpsykologisk grundval*¹ som obligatorisk kursbok för alla teologer i Uppsala-

1 Det tyska originalet är: Fritz Künkel, *Einführung in die Charakterkunde*, 11. Aufl. Zürich 1950. Denna upplaga är den första, som utkom efter andra världskrigets slut.

la.

Det andra skälet till att Künkels etik har sitt stora intresse är både betydelsefullare och mera förbiset: nämligen Künkels beroende av och beröringspunkter med Kants etik. Man skulle t. o. m. litet drastiskt kunna kalla Künkel för en individualpsykologisk avläggare av Kants etik. Redan detta, att Künkel befinner sig i skärningspunkten mellan två så betydelsefulla storheter som Kant och Adler, ger hans tankar ett särskilt intresse, i synnerhet som Künkels utformning av dessa båda traditioner är originell och utmärkt av stor klarhet och pregnans.

Blickpunkten i det följande skall emellertid inskränkas till att gälla den mera förbisedda av dessa båda rötter hos Künkel. *Att jämföra Künkels och Kants etik* och analysera det systematiska sambandet mellan dessa båda storheter skall bli *uppgiften i föreliggande uppsats*. Jag skall härvid helt bortse från Künkels mer eller mindre omstridda psykologiska teser, och jag skall inte heller ta upp Künkels relationer till Adler eller hans inflytande på Runestams teologi.²

I. Jagiskheten enligt Künkel

Den grundläggande livsinställning, som hos Künkel värderas negativt ur etisk synpunkt, såsom något etiskt ont, kallar Künkel jagiskhet. Jagiskheten så som den skildras och bestämmes av Künkel visar sig vid en begreppsanalys utmärkas av en karakteristisk hierarki av ändamål och medel i en alldeles bestämd över- och underordning.

Som högsta ändamål inom jagiskheten fungerar den egna personens värde, den rent personliga självhävdelsen, som utgör den punkt, till vilken den jagiske är fixerad. Denna självhävdelse har med nödvändighet formen

- 2 Framställningen av Künkels tankar bygger helt på ovan nämnda arbete: *Einführung in die Charakterkunde*, enligt ovan angivna 11. upplaga. I förordet till denna betonar Künkel mera än tidigare social-etiska och kollektiva medmänskliga aspekter som ett komplement till sina tidigare tankar. Så när som på det nya förordet till 11. upplagan är denna dock oförändrad.

av självhävdelse inför andra, prestige. Det överordnade medlet för denna självhävdelse blir därför med nödvändighet — i enlighet med självhävdel-sens sociala natur — andra personers intensiva sysslande med det egna ja-get. Detta innebär närmare bestämt vissa personers upptagenhet med och uppmärksammande av det egna jaget, som kan ha många olika former med antingen positiva eller negativa förtecken: det kan vara fråga om andra per-soners gillande, aktning eller om deras fruktan eller förargelse. Det kan vara andras passiva beundran av den jagiskes person eller deras aktiva om-sorg om och uppoffring för det egna jaget, som den jagiske eftersträvar. Med orden »sysslande med», »upptagenhet med» och »uppmärksammande av» ovan avses alltså en disjunktion av en hel rad positiva eller negativa atti-tyder, som andra människor kan rikta mot den jagiskes person.

Som närmast underordnade medel — och som nödvändiga sådana — för denna spegling av det egna jaget i andras uppmärksamhet värderas då dessa andra personer själva av den jagiske. De personer, vilkas uppmärk-samhet den jagiske vill vinna, skall här i anslutning till Künkel kallas för *re-lationspersoner*. Jagiskhetens relation till andra människor utmärkes av, att dessa just värderas blott som relationspersoner och därmed blott som me-del för den egna självhävdelser, om de inte är helt likgiltiga för den jagiske. Att värderas som relationsperson innebär att värderas som åskådarperson till den värderandes eget jag. Den jagiske tenderar härvid att skjuta över ansvaret för sina handlingar på dessa relationspersoner i och med att dessa å andra sidan blir bestämmande för den jagiskes handlande såsom norm-auktoriteter. Valet av relationspersoner är betingat, liksom varje val av me-del. Till relationspersoner väljer den jagiske sådana, som han tror kan bety-da något för hans jagiska självhävdelse.

Det är av vikt att observera, att den jagiske till relationspersoner kan väl-ja antingen verkligen förefintliga personer eller också i sin fantasi konstrue-ra upp fingerade relationspersoner. Då den jagiske eftersträvar dessa rela-tionspersoners sysslande med det egna jaget, kommer de värderingar, som den jagiske tror, att dessa relationspersoner hyser, också att bli rättesnöre för den jagiskes handlande och förhållningssätt. Dessa föregivna värde-

ringar hos relationspersonerna behöver emellertid inte föreligga i verkligheten — de kan lika gärna vara produkt av den jagiskes inbillning.

När relationspersonerna så blir rättesnöre för den jagiskes förhållnings-sätt, så kommer de att bestämma den jagiskes s. k. *jagideal*.³ Künkel kallar dessa jagideal för *dressat*, och alla dressat står enligt Künkel i jagiskhetens tjänst. Jag föredrar själv att i det följande använda termen »jagideal». Jagidealerna är också medel för den jagiskes självhävdelse, och den jagiske ställer upp dem i tro att handlandet efter dessa jagideal skall leda till självhävdelse inför den jagiskes relationspersoner, d. v. s. till dessa senares känslomässiga uppmärksamhet av det egna jaget. Jagidealerna såsom medel för denna yttre, sociala, av relationspersoner betingade självhävdelse blir därför ytterst beroende av relationspersonernas förmenta värderingar och därmed främmande för den jagiskes egen moraliska övertygelse.

Jagideal kan vara av många olikartade innehåll, och variationerna i jagidealerna bestäms dels av vilken attityd mot det egna jaget, som den jagiske vill uppnå hos relationspersonerna, dels av, vilka värderingar den jagiske tror, att relationspersonerna hyser. Det kan finnas jagideal sådana som exempelvis »jag vill vara farlig som Al Capone», »jag vill vara rik som Rothschild», »jag vill vara berömd som Goethe», »jag vill vara from som Luther» eller »jag vill vara lidande som Kristus på korset».

När jagideal fungerar som medel för den egna självhävdelsen i den jagiskes hierarki av värderingar, så är det *förverkligandet* av dessa jagideal, som den jagiske eftersträvar som medel för den egna självhävdelsen. Allt skeende, alla föremål och människor värderas i sin tur av den jagiske i relation till jagidealens förverkligande. Härvid sker en förträngning av den jagiskes alla målsättningar: den jagiske blir »*incurvatus in se*», fixerad kring sysselsättandet med det egna värdet.

Jagidealens betydelse för den jagiskes relationer till andra människor är den, att jagidealerna har syftet att länka in relationen till andra människor i en bestämd, trångt begränsad bana. Hos varje individuell utformning av

3 Termen »jagideal» är hämtad från Runestams ovannämnda arbete *Jagiskhet och saklighet. Till läran om rättfärdiggörelsen genom tron*, Stockholm 1944.

jagiskheten rör det sig om endast vissa bestämda attityder hos relationspersonerna, vilka den jagiske eftersträvar. Detta skapar en ytterligare förträngning av den jagiskes målsättningar till att endast syfta till vissa bestämda slags resultat.

Trots att jagiskheten enligt Künkel väsentligen konstitueras av värderingar och målsättningar, innehåller den emellertid även teoretiska moment, ty de värderingar, som utmärker jagiskheten, blir *de facto* en källa till falska uppfattningar hos den jagiske. Jagiskheten tenderar till att orsaka en falsk uppfattning om den egna personen och om relationspersonerna: dels en falsk uppfattning om den lycka, som en uppnådd prestige skulle ge den jagiske själv, dels en falsk uppfattning om relationspersonernas värderingar och om den egna personens verkliga betydelse för andra människor. Den jagiske tror lätt, att relationspersonerna sysselsätter sig mera med hans person, än de verkligen gör.

II. »Sakligheten» enligt Künkel

Den livsinställning, som Künkel uppställer såsom sedligt ideal, kallar Künkel »saklighet», och den står hos en människa i omvänd proportion till jagiskheten: ju mera jagiskhet en människa har, desto mindre saklighet, och vice versa. Det etiska mål, som Künkel uppställer för individens utveckling, blir övervinnandet av jagiskheten genom den fullkomliga, maximala sakligheten. Det är denna senare vi nu skall teckna i korta drag, dels enligt Künkels uttalade konceptioner och dels enligt vad som ligger implicerat i dessa.

Medan inom jagiskheten både andra människor och handlingsnormer i form av relationspersoner resp. jagideal blir degraderade till att tjäna som medel under självhävdelsens förträngda ändamål, så innebär sakligheten tvärtemot detta, att både människor och såsom goda bejakade handlingsnormer blir värderade som självändamål. Medmänniskorna har för sakligheten egenvärde. Künkel betecknar den sakliga attityden gentemot medmänniskorna med termen »Wirhaftigkeit» (denna term är svår att

SEDLIG AUTONOMI CONTRA HETERONOMI

översätta). Medmänniskornas välgång och andliga frihet blir rättesnöre för den sakliges handlande.

Om medmänniskorna värderas som självändamål i stället för att blott tjäna som medel för att sysselsätta sig med det egna jaget, så blir å andra sidan deras uppmärksammande av det egna jaget inte norm för den sakliges handlande. I detta avseende uppnår den saklige ›andlig frihet› i förhållande till omgivningens värderingar. I stället blir den sakliges handlingsnormer beroende endast av den egna moraliska övertygelsen. Det säger sig självt, att den saklige då också tar på sig ansvaret för sina egna handlingar i stället för att skjuta det ifrån sig på andra.

I och genom sakligheten elimineras den för jagiskheten utmärkande källan till falska uppfattningar om den egna personen och om andra. Sakligheten innehåller inga motiv till falska föreställningar om andra människors värderingar, då dessa ju inte värderas såsom medel för den egna självhävdelser. Den saklige är vidare vuxen de desillusioner, som tjänandet av medmänniskornas väl kan föra med sig. Den sakliges handlande har ju sin norm i sedliga principer, vars berättigande den saklige själv insett. Därför är också den saklige mogen att klart se andra människors handlande utan att behöva ändra på riktlinjerna för det egna handlandet.

Den sakliges frihet från fixering vid den egna självhävdelser innebär också frihet från förträngning av målsättningar. Enligt Künkel öppnar sig den sakliges målsättningar uppåt till en ›oändlig målpyramid›, det s. k. *infimala*. Vi återkommer nedan i avsnitt VI till denna punkt. Dock kan sakliga målsystem ha olika stor räckvidd: sakligheten kan vara inriktad på mindre eller större grupper av människor. Künkels etiska ideal är, att sakligheten skall innesluta hela mänsklighetens välgång i sitt intresse. Ja, hela distinktionen mellan jagiskhet och saklighet är hos Künkel relativ till olika grupper av människor, beroende på om vederbörande jag fattas såsom individuellt eller såsom lika med en hel grupp människor. I samband därmed fördömer Künkel strängt ›ett helt folks jagiskhet›.

III. Kants bestämning av det sedligt goda

Det finns inte här någon möjlighet att framställa Kants komplicerade moralfilosofiska system ens i sammandrag. Framställningen av Kants etik skall här istället begränsas till de rent innehållsliga, »materiala» sidorna i hans etik, så att hans sedliga ideal kan jämföras med Künkels. Vidare skall huvudintresset koncentreras till de sidor i Kants etik, som kan tjäna som jämförelsepunkter med Künkel.⁴

Kants bestämning av det sedligt goda liknar Künkels bestämning av saklighetens ideal däri, att även för Kant såväl medmänniskorna som de bejakade handlingsmaximerna av den handlande människan bör betraktas och värderas som självändamål. Medmänniskorna tilldelas av Kant egenvärde precis som i saklighetens ideal hos Künkel. En människa är som person oantastbar och utgör något, vars existens i och för sig har ett värde som självändamål. Detta gäller t. o. m. om varje »förnuftigt» väsen. Kants principer i detta avseende kan sammanfattas så: »Handla så, att du brukar mänskligheten både i din person och i varje annans person alltid tillika som självändamål, aldrig blott såsom medel».

Kant sammanfattar relationerna mellan olika personer i sin konception om ett »Reich der Zwecke». Ett system av förnuftiga väsen under gemensamma lagar inskränker viljornas målsättningar i förhållande till varandra, så att de blir förenliga med varandra. »Förnuftiga» väsen skall behandla varandra tillika som ändamål i sig. Medlemskapet i detta »Reich der Zwecke» konstitueras därav, att viljan hos ett »förnuftigt» väsen »ger» varje annan vilja en lag genom kravet på respekt för sin mänsklighet såsom självändamål. Tillika är denna vilja själv underkastad samma lag genom de andras vilja.

Men viljan hos ett »förnuftigt» väsen »ger även sig själv denna lag», enligt vilken viljan vill, att maximerna hos varje god vilja skall duga till att bli upphöjda till allmän lag. Ett exempel kan förtydliga detta: Var och en sö-

4 Framställningen av Kants etik bygger helt på dennes arbete *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 2. Aufl. Riga 1786. Denna upplaga är utgiven med kommentarer av Rudolf Otto, Gotha 1930.

ker säkert hjälp av andra — det är då inkonsekvent att göra »vi behöver inte ge hjälp» till allmän lag — ty i så fall måste jag uppge allt sökande efter hjälp från andra. Handlingar bör alltså enligt Kant ha maxim, som kan bli upphöjda till allmän lag. Detta förhållande utgör en viktig komponent i Kants s. k. *autonomibegrepp*. Med »maxim» betecknar Kant en effektiv, subjektiv handlingsprincip och rättesnöre för ett »förnuftigt» väsens handlande.

Men handlingsmaximens duglighet att bli upphöjd till allmän lag är ännu inte något tillräckligt villkor för sedlig godhet enligt Kant, utan endast ett nödvändigt villkor. Kants bestämning av det sedligt goda liknar enligt vad som redan påpekats Künkels saklighetideal även däri, att inte blott medmänniskorna, utan även de såsom goda bejakade maximerna av den handlande bör värderas som *självändamål* och inte blott som medel för något annat. Detta senare ingår också i Kants autonomibegrepp såsom ett väsentligt tillägg till det förut sagda. De maxim jag skulle vilja se upphöjda till allmän lag skall jag värdera inte blott som medel för något annat, utan tvärtom skall själva det *faktum*, att jag vill se dem som allmänna lagar, vara drivkraften för mitt handlande. Min handling skall vara eftersträvad för den handlingskategoris (maxims) skull, under vilken handlingen faller, utan hänsyn till handlingens väntade konsekvenser, utan hänsyn till beskaffenheten hos viljans empiriska objekt och handlingens resultat. Och maximen själv skall vara bejakad som handlingsnorm endast på grund av dess duglighet att bli uppställd som allmän lag, och inte som medel för något syfte utanför maximen själv.

Dessa komplicerade tankegångar blir klarare, om man särskiljer tre olika logiska faktorer från varandra under följande tre moment (1)–(3):

(1) Den värdefulla, föredragna handlingskategorin och maximen, som jag i mitt »sedliga förnuft» vill₁, d. v. s. verkligen anser vara rätt utan hänsyn till själviskt intresse. De maxim, som vi med bästa vetande vill₁ se upphöjda till allmän lag. Utifrån sådana maxim uppstår handlingar, som enligt Kant är »pflichtgemäß», Men att vara »pflichtgemäß» är likväl bara ett nödvändigt, icke ett tillräckligt villkor för sedlig godhet.

SEDLIG AUTONOMI CONTRA HETERONOMI

(2) Det *faktum*, att jag vill₁ detta värdefulla i och för sig såsom allmänt handlingsmönster. Själva det faktum, att jag vill₁ ha dessa maximer (mom. 1) upphöjda till allmän lag. Emellertid konstituerar detta ännu inte den goda viljan₂. Härtill behövs även:

(3) Att jag utför den föredragna handlingen enligt den såsom allmän lag önskade maximen (mom. 1) just *därför att* jag vill₁ ha min handlingsmaxim upphöjd till allmän lag (mom. 2). De maximer vi vill₁ se upphöjda till allmän lag (mom. 1) måste bli maximer för vårt handlande just *därför att vi vill₁* ha dem till allmänna lagar (mom. 2). Moment (2) fungerar i (3) som en maxim av högre ordning med dess krav på handlingsmaximernas förmåga att bli upphöjda till allmän lag, deras s. k. universaliserbarhet. När denna universaliserbarhet själv är drivkraft för viljan₂, föreligger först den sedliga autonomin i sin fullständiga tappning. Först då föreligger handlingar, som inte bara är »pflichtgemäß», utan som även framspringer »aus Pflicht».

För sedlig godhet räcker det således inte, att handlingarna under punkt (1) utföres i och för sig, ty de kan utföras i själviskt syfte, såsom medel för något annat. I detta fall föreligger inte autonomi enligt Kant, utan heteronomi. När en handling bara är »pflichtgemäß» utan att tillika framgå »aus Pflicht», så föreligger heteronomi och inte autonomi. Och heteronomi är oförenlig med sedlig godhet.

De båda indexsiffrorna i de tre momenten (1)–(3) ovan under orden »vill» och »vilja» pekar på ett dubbelt viljebegrepp hos Kant. Detta kommer att tas upp i sista avsnittet i samband med behandlingen av problemet om viljans frihet. Det kommer att visa sig, att även viljans frihet enligt Kant är ett nödvändigt villkor för sedlig godhet, som måste läggas till moment (3) ovan. Detta villkor står emellertid inte i något logiskt nödvändigt sammanhang med momenten (1)–(3) ovan. Däremot är det intressant att notera, att Kants teori om viljans frihet också i stort tycks accepteras av Künkel.

IV. Heteronomin enligt Kant

Vi har sett, att Kant räknar med autonomin och heteronomin som ett mot-

satspar. Det rör sig om två oförenliga, konträra motsatser. Den sedliga autonomin är sedligt god, och heteronomin å sin sida är oförenlig med sedlig godhet. Därmed är inte sagt, att Kant räknar med all heteronomi såsom ond — mellan det sedligt onda och det goda tycks Kant kunna räkna med ett neutralt alternativ. Kant tycks alltså inte värdera all heteronomi så som Künkel värderar all jagiskhet — nämligen såsom ond. Därmed sammanhänger nog också, att Kants heteronomibegrepp är ett vidare begrepp än jagiskheten enligt Künkel. På detta får vi emellertid gå närmare in nedan i avsnitt VI.

Fall av heteronomi föreligger enligt Kant överallt, där ett ändamål eller rättesnöre bestämmer handlandet, som s. a. s. ligger utanför den handlandes egen moraliska övertygelse. Om traditionen, auktoritet, rädsla för straff eller överhuvud taget medmänniskornas handlande och förhållningssätt blir bestämmande för det egna handlandet, så råder enligt Kant heteronomi.

Heteronomi innebär enligt Kant, att ett annat ändamål eller rättesnöre för handlandet bestämmer maximen för handlingen än det faktum, att maximen ifråga är universaliserbar. Detta innebär, att något annat än det förhållandet, att man vill se en viss maxim upphöjd till allmän lag, blir bestämmande för maximens antagande som handlingsnorm, så att maximen blott blir ett medel för något annat ändamål än maximen själv. Om resultatet av en viss handling, som man genom denna vill uppnå, bestämmer maximen för handlingen, så är maximen(s universaliserbarhet) inte längre självändamål — maximen och handlingen fungerar i det målsättningssammanhanget som heteronoma.

En och samma handling kan falla under ett otal olika maximers såsom allmänna handlingskategorier. Men även innehållsligt sett en och samma maxim kan fungera som autonom i ett värderings- och målsättningssammanhang och som heteronom i ett annat. Skillnaden mellan autonomi och heteronomi gäller i många fall varken handlingarnas beskaffenhet eller maximernas innehåll, utan det målsättningssammanhang, i vilket en handling och en maxim i ett enskilt fall är inställd.

Mest flagrant träder dock heteronomin till mötes i sådana handlingsmaximer, som inte ens är universaliserbara, och där handlingen ifråga inte ens är »pflichtgemäß». Detta fall föreligger, om jag ljuger, därför att jag vill uppnå en egen fördel, medan jag inte alls önskar se lögnen upphöjd till allmän lag. En handling, som inte ens är »pflichtgemäß», är enligt Kant ond.

Men även en handling, som är »pflichtgemäß», kan enligt Kant framgå ur heteronoma motiv. En maxim att inte bedrägligt lova något kan antas utifrån heteronoma grunder, t. ex. därför att den handlande inte vill mista folks förtroende, om det bedrägliga i löftet skulle upptäckas. Antagandet av en sådan maxim utifrån sådana grunder saknar sedligt värde enligt Kant. Att det därför skulle vara fråga om något direkt ont enligt Kant, torde däremot vara mera än tvivelaktigt.

V. Synpunkter utifrån Kant på jagiskheten enligt Künkel

Vid en närmare jämförelse mellan Künkels och Kants etiska konceptioner är det lämpligt att först stanna inför Kants heteronomibegrepp och se, hur detta kan tillämpas på Künkels etiska grundbegrepp. Det är då inte svårt att se, att *jagiskheten* enligt Künkel *alltid är heteronom* — jagiskhet implicerar *eo ipso* heteronomi. Jagiskheten utgör ett inbegrepp av mycket viktiga former av heteronomi: jagiskheten innebär ju nödvändigt, att den jagiskes förhållande blir en reflex av medmänniskornas förhållande och av deras värderingar. Just den jagiske är i sitt handlande alltid beroende av andras förhållande till honom.

Den jagiskes jagideal är heteronoma, i det att de som bestämningsgrund har relationspersonerna och deras tycken. Kants sedliga autonomi måste utesluta alla jagideal, ty enligt Kants autonomitanke skall människan förverkliga vad hon själv, ej vad andra, anser vara i sig rätt såsom ett handlingsideal, som hon själv vill se upphöjd till allmän lag.

Jagidealen enligt Künkel faller vidare under Kants maximbegrepp. Jagidealen är en viss sorts heteronomt fungerande maximer. Maximer är ju enligt Kant subjektiva viljeprinciper, som kan antagas för sin egen skull,

men också underordnas ett annat ändamål. Maximer kan grundas på behov och böjelse. Jagidealen är maximer, som är underordnade självhävdelens, prestigens ändamål. Kant skulle kalla jagidealen för en sorts ›Prinzipien der Selbstliebe‹.

Somliga jagideal kan emellertid till sitt innehåll uppfylla kriteriet, att den jagiske önskar se dem upphöjda till allmän lag. I så fall är de till sitt innehåll objektivt riktiga såsom principer för handlandet. Ett sådant jagideal och det handlande, som framspringer ur ett sådant, vore enligt Kant ›pflichtgemäß‹. Men så länge en maxim är ett jagideal, d. v. s. fungerar som underordnad den sociala självhävdelens som högsta ändamål, så länge kan ur maximen ifråga aldrig framgå någon handling ›aus Pflicht‹. Jagiskheten är alltid heteronom och ger aldrig handlingar ›aus Pflicht‹, även om jagiskheten i dess subtilare former kan ge upphov till handlingar, som är ›pflichtgemäß‹.

VI. Relationerna mellan Künkels och Kants grundläggande begreppspar. Målsättningsstrukturen i sakligheten enligt Künkel

Vi har sett, att jagiskheten implicerar heteronomi, d. v. s. alla fall av jagiskhet är med nödvändighet fall av heteronomi. Däremot torde inte den omvända relationen råda i alla fall. Man kan tänka sig fall, som enligt Kant skulle betraktas som heteronomi, vilka inte vore fall av jagiskhet enligt Künkels konceptioner. De båda begreppen jagiskhet och heteronomi sammanfaller inte utan vidare med varandra.

Enligt Kant råder heteronomi, så fort viljan effektivt bestäms av andra mål än handlingsmaximens universaliserbarhet, t. ex. om det gäller något tillfälligt och begränsat mål i den empiriska världen. I ett sådant fall behöver det enligt Künkel inte vara fråga om jagiskhet — även inom saklighetens ram är det möjligt, att viljan för sig uppställer sådana tillfälliga, begränsade mål. Likheten med Kant sträcker sig hos Künkel på denna punkt endast så långt, att ett sådant bestämt objekt enligt Künkel inte får förbli

slutmål, utan måste bli medel för nya mål. *Slutmålet* inom sakligheten kan inte bestå i ett visst ändligt objekt — för Kant åter råder heteronomi, om det överhuvud taget är fråga om, att ett ändligt objekt är ett *mål* för viljan, även om det inte är ett *slutmål*. Om ett ändligt objekt däremot är ett slutmål för viljan, så kommer enligt Künkel jagiskheten ofelbart att utnyttja det-samma i sin tjänst.

För att förstå Künkel på denna punkt är det nödvändigt att dröja ett tag vid den karakteristiska målsättningsstruktur, som är utmärkande för sakligheten, och som Künkel kallar för *det infinala*. På denna punkt torde Künkel även vara originell i förhållande till Kant. Det infinala är enligt Künkel saklighetens typiska struktur av ändamål och medel, som utgör ett system, där alla målsättningar mynnar ut i »det oändliga». Det infinala begränsas inte av jagiska fixeringar i form av jagideal. Tvärtom innebär sakligheten anpassningsförmåga genom vidareutveckling av de egna målen. Om ett medel misslyckas (t. ex. en utflykt), så hittar den saklige ett annat medel till det överordnade ändamålet (t. ex. rekreationen). Om ett mål är ouppnåeligt eller det hittillsvarande målet uppnåtts, så framträder nya och högre mål. För den saklige finns det en »begränsad pyramid» av mål — ur denna träder det närmaste målet fram för medvetandet för att senare lämna plats för nya mål.

Sakligheten utesluter således enligt Künkel inte begränsade mål för handlandet, något som enligt Kant skulle implicera heteronomi. Vi har alltså funnit, att all jagiskhet är heteronomi, men all heteronomi är inte jagiskhet — heteronomi kan finnas även inom sakligheten. Tilläggas bör, att Kants sedliga autonomi, maximerna och handlingarna »aus Pflicht» antingen torde falla under sakligheten enligt Künkel eller också representerar ett mera rigoröst etiskt ideal, som man i Künkels termer skulle kunna beteckna som »över-saklighet». Svårigheten torde ligga i att inordna Kants autonomi i det infinala — detta ginge endast, om målen i det infinalas »målpyramid» mera blir biprodukter av handlandet än dettas bestämningsgrund, som ju enligt Kant allenast bör vara handlingsmaximens universaliserbarhet.

SEDLIG AUTONOMI CONTRA HETERONOMI

Den djupaste punkten vid en jämförelse mellan begreppsparen autonomi-heteronomi å ena sidan och saklighet-jagiskhet å den andra når man först i och med insikten, att Kants hela perspektiv är mera punktuellt, medan Künkel har ett helt annat totalperspektiv på människan och undersöker två möjliga genomgående livsinställningar hos en människa.

Kants mera punktuella, atomistiska perspektiv visar sig däri, att vissa handlingar och vissa temporärt begränsade motiv och målsättningssammanhang hos vissa personer enligt Kant kan tänkas nå ett högsta sedliga positiva värde, medan andra handlingar och temporärt begränsade motiv och målsättningssammanhang hos samma individer aldrig når denna sedliga värdighet utan att fördenskull vara onda. Dock finns det en tendens hos Kant att värdera heteronomin negativt, men så länge som en handling är »pflichtgemäß» finns det ingen grund för att tro, att Kant skulle stämpla den som ond.

Ett helt annat totalperspektiv träder oss till mötes i Künkels begreppsspar saklighet-jagiskhet. Jagiskhet och saklighet är två genomgående livsinställningar, två totalmönster för en hel serie av motiv och handlingar. Det ena totalmönstret är enligt Künkel etiskt gott, det andra åter etiskt ont. Såväl jagiskheten som sakligheten sätter sin prägel på en hel »linje» av motiv och handlingar hos en människa, och de motiv och handlingar, som ingår i den »linjen», blir därmed strukturerade efter ett bestämt mönster. Visserligen menar Künkel, att det hos varje människa finns en blandning av jagiskhet och saklighet, och att frågan blott är, vilken av dessa inställningar som dominerar. Men denna svårighet löses, om man tänker sig, att en människas »jagiskhets-linje» och hennes »saklighets-linje» löper temporalt »parallella», d. v. s. finns representerade samtidigt hos en människa, varvid båda linjerna sträcker sig över en längre tidrymd.

I detta totalperspektiv, som Künkel lägger på människan, ligger kanske hans djupaste originalitet i förhållande till Kant.

VII. Frågan om viljans frihet och imperativen

I slutet på avsnitt III ovan påpekades, att till Kants konception av det sedligt goda hör inte endast de tre logiska momenten (1)–(3), som framställdes i detta avsnitt, utan dessutom måste man till dessa tre moment lägga viljans frihet som ett nödvändigt villkor för sedlig godhet. Kants teorier om viljans frihet delas i stor utsträckning av Künkel, varför dennes konceptioner härom skall anföras som en jämförelsepunkt till Kants. Behandlingen av viljans frihet skall disponeras under tre punkter (1)–(3), varvid under punkt (1) viljans frihet såsom föremål för etisk värdering skall behandlas, medan framställningen under punkt (2) skall gälla den närmare innebörden i viljans frihet, och under punkt (3) skall det bli tal om några metafysiska och psykologiska förutsättningar, som Kant gör angående viljans frihet. I samband med punkt (1) blir det nödvändigt att beröra det kategoriska imperativets begrepp hos Kant, och i samband med punkt (3) skall Kants dubbla viljebegrepp tas upp, vilket redan antydde i avsnitt III ovan med indexsiffror under orden »vill» och »vilja» inom de tre momenten därstädes.

(1) Viljans frihet är enligt Kant primärt något, som *bör vara* för att viljan skall vara god. Viljans frihet ingår själv i det etiskt positivt värderade innehållet. Det räcker således inte med att viljan beslutar en handling »aus Pflicht»⁵ utan viljan måste *självständigt* välja en handling »aus Pflicht». Detta innebär, att viljan ej med kausal nödvändighet skall vara determinerad av sitt motiv, utan viljan skall *fritt* lyda pliktmotivet, d. v. s. handlingsmaximens universaliserbarhet endast för dennas egen skull. I stället för att vara kausalt determinerad skall viljan innebära lydnad för ett »Du skall», såsom detta träder till mötes i det s. k. kategoriska imperativet, om viljan skall ha etiskt värde såsom god.

Ett imperativ — ett »Du skall» — innebär ett »nödgande» av en vilja, som inte nödvändigtvis vill det goda. Medan en maxim i allmänhet är något, som viljan ger sig själv, så är ett imperativ något, som s. a. s. »nödgar» viljan,

5 Se ovan avsnitt III, mom. (3) i framställningen av den sedliga autonomin.

som viljan upplever som en plikt. Kanhända kunde imperativen betecknas såsom ett slags maximer, vilka uppleves under ett moraliskt tvång. Ett *kategoriskt* imperativ framställer en handling såsom en plikt, som bör göras i och för sig utan hänsyn till något annat ändamål än handlingsmaximens egen universaliserbarhet. Den sedligt autonoma viljan, som dock *inte med nödvändighet* beslutar sig för det goda, är bestämd av kategoriska imperativ. Om viljan däremot bestäms, icke av kategoriska, utan av *hypotetiska* imperativ, vilka framställer en handling såsom nödvändig att utföra för att nå något annat ändamål utanför handlingsmaximen, så är viljan *heteronomt* bestämd.

Att viljans frihet själv ingår i det positiva etiska idealets innehåll, träder också till mötes hos Künkel. Man bör enligt Künkel vara ett ›fritt subjekt‹, vilket även innebär, att man bör se sig själv och sina medmänniskor som ›fria, produktiva subjekt‹. Sakligheten innebär just ›skapande frihet‹. Jagiskheten åter med dess fel är ett uttryck för människans kausala determination. Jagiskheten utmärks också av, att man betraktar sig själv som ofri, och då blir man enligt Künkel också ofri.

(2) Låt oss nu mera i abstraktion från Kants och Künkels etiska värdering av viljans frihet närmare se efter, vad denna kan innebära. Viljans frihet innebär enligt Kant *inte* avsaknad av regler och lagar, tvärtom: även den fria viljan sätter upp handlingsmaximer och nödgas moraliskt av kategoriska imperativ. Viljans frihet innebär enligt Kant i stället frihet från ›naturlagarnas band‹, frånvaron av empiriskt-psykologiska drivfjädrars överordnade dominans. Om antagandet av vanliga maximer står under trycket av sådana drivfjädrar, så är viljan inte fri.

Viljans frihet är enligt Kant intimt förknippad med den sedliga autonomin, medan ›naturnödvändigheten‹ enligt Kant är att beteckna som heteronom: ›främmande‹ orsaker bestämmer varje ›förnuftslöst‹ väsen till att verka. Det är klart, att Kant här arbetar med ett vidare heteronomibegrepp än i de förut framställda tankegångarna — heteronomi gäller här inte bara om vilja, maximer och motiv, vilka alla ju är heteronoma eller autonoma på grund av sin *intentionala* inriktning, utan här kan heteronomi även till-

lämpas på livlösa väsen. Ifråga om dessa senare kan ju heteronomin inte bero på dessas *intentionala* inriktning, vilken ju här helt saknas, utan heteronomin måste här bero enbart på *kausala* faktorer. Vilja, maximer och motiv kan både ha intentionalitet och stå i ett kausalsammanhang; livlösa väsen saknar intentionalitet och kan endast stå i ett kausalt sammanhang. Kant har inte klart skilt ut de intentionala och kausala aspekterna från varandra i sin begreppsbildning på denna punkt.

I stort sett accepteras de framställda tankegångarna även av Künkel, som nog på denna punkt också delar Kants oklarhet ifråga om distinktionen mellan de intentionala och de kausala aspekterna på vilja, motiv och handlingar.

(3) Enligt en metafysiskt pretentiös tankegång hos Kant utgör viljans frihet grunden för det kategoriska imperativets möjlighet, enligt en svagare, mindre metafysiskt belastad, tankegång åter gör redan *idén om* den egna viljans frihet det kategoriska imperativet i relation till den egna viljan möjlig. Viljans frihet är enligt den senare tankegången en aspekt, ur vilken den »förnuftiga» viljan betraktar sig själv oavsett hur det *de facto* förhåller sig. Denna senare tankegång är naturligtvis försiktigare i sina påståenden om verkligheten.

Künkel anknyter, så vitt jag kan se, här på denna punkt endast till det senare, svagare alternativet. Künkel talar om det kausala och »döda» contra det »levande», infinala *betraktelsesättet*. Endast om man anlägger det senare betraktelsesättet, enligt vilket viljan ses som fri och människan som ett fritt, skapande subjekt, har det någon mening att tala om ansvar och förpliktelse. Jämför detta med Kants tanke, att grunden för det kategoriska imperativets pliktmässiga nödgande av den egna viljan ligger i *idén om* viljans frihet. Denna idé hör just enligt Künkel till det »levande», infinala betraktelsesättet.

Den starkare, pretentiösare tankegången hos Kant, enligt vilken inte endast *idén om* viljans frihet, utan även *denna frihet själv*, utgör grunden (en nödvändig betingelse) för det kategoriska imperativets möjlighet, är av stort intresse inte minst därför, att den klart avslöjar en dubbelhet i Kants

SEDLIG AUTONOMI CONTRA HETERONOMI

viljebegrepp, som redan antyddes vid genomgången av de tre logiska momenten i Kants autonomitanke i avsnitt III ovan.

Enligt denna starkare tankegång är det kategoriska imperativet ett uttryck för en vilja hos det ›förnuft›, som inte är inskränkt av ›sinnligheten› och som tillhör den ›noumenala›, översinnliga sfären. I denna sfär är viljan fri: som ›homo noumenon›, som översinnligt subjekt, följer jag autonomt de sedliga lagarna. Dessa blir emellertid för mig såsom ›homo phainomenon› (såsom empiriskt subjekt, bestämt av naturlagarna) till kategoriska imperativer, som moraliskt nödgar min empiriska vilja, vilken inte med nödvändighet vill det goda, vilken alltså inte med nödvändighet följer de sedliga lagarna.

I detta resonemang hos Kant kommer två viljebegrepp till användning: det ena begreppet äger tillämpning på den vilja, som inte är inskränkt av ›sinnligheten› och som tillhör den ›noumenala› sfären. Det är denna vilja, som betraktar sig själv som fri, och det är denna vilja, som vill se vissa handlingsmaximer upphöjda till allmän lag. Denna vilja är det, som betecknas med »vill₁» resp. »vilja₁» i framställningen av de tre momenten i den sedliga autonomin ovan i avsnitt III.

Det andra viljebegreppet tillkommer den effektiva viljan, som faktiskt driver och bestämmer vårt handlande och som är en empiriskt given storhet. Det är denna vilja, som antingen kan vara god eller ond, och som antingen kan vara fri eller ofri, autonom eller heteronom. Det är denna vilja, som inte nödvändigtvis vill det goda och som därför behöver ett ›nödmande› av ett kategoriskt imperativ för att vara god. Det är den viljan, som måste vara fri och autonom för att vara god, och som betecknas med »vilja₂» i framställningen ovan i avsnitt III.

Kants frihets- och autonomitankar konvergerar i det idealet, att den empiriskt effektiva viljan *endast* skall vara bestämd av den ›noumenala›, översinnligt ›förnuftiga› viljan och inte bestämd av några andra, empiriskt-psykologiska drivkrafter.⁶

6 Jfr. ovan avsnitt III, mom. (3) i framställningen av den sedliga autonomin.

Är de politiska ideologierna döda?

Ordet »ideologi» i svensk samhällsvetenskaplig debatt

Jan Erik Lane

Inledning

I *Ideologie und Utopie* (1929)¹ har den kände tyske sociologen Karl Mannheim givit en uppmärksammas skildring av »the utopian mentality»² hos ideologierna från den kiliastiska anabaptismen till den nutida kommunismen. Han ansåg sig kunna fastställa, att ideologierna med tiden alltmer förtunnades genom anpassningen till den sociala verkligheten och tenderade att förlora sitt drag av opposition mot det bestående. Förklaringen härtill fann han ligga i de revolutionära gruppernas tendens mot konservativa attityder, när de i regeringsställning kom att ersätta tidigare maktgrupper. Processen påskyndades av en marxistisk ideologikritik som påvisade ideologiernas beroende av den sociala miljön.³ »Thus we approach a situation in which the utopian element, through its many divergent forms, has completely (in politics at least) annihilated itself»,⁴ säger han.

1 Den engelska upplagan av 1966/1936/ har använts.

2 A.a. s. 173 f.

3 A.a. s. 222 f.

4 A.a. s. 225.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Genom maktkampen och taktikspelet i parlamentet och fackföreningsrörelsens pragmatism föll den socialistiska utopin, den enda kvarvarande, sönder i konkreta detaljer utan framtidsperspektiv, menar Mannheim. Han betraktar »... the complete disappearance of all realitytranscending doctrines»,⁵ »this process of the complete destruction of all spiritual elements, the utopian as well as the ideological»,⁶ med undantag för den extrema vänsterrörelsens, som det allvarligaste hotet mot människans framtid som tänkande och medvetet handlande varelse. Ty »must not the gradual reduction of politics to economics towards which there is at least a discernible tendency, the conscious rejection of the past and of the notion of historical time, the conscious brushing aside of every ›cultural ideal‹, be interpreted as a disappearance of every form of utopianism from the political arena ...»^{6?}

Det intressanta ideologiska problem som Mannheim observerade och publicerade redan 1929 har vid upprepade tillfällen under 40-, 50- och 60-talen tagits upp till förnyad behandling utifrån delvis andra erfarenheter och synpunkter. Likaså kan pekas på den intensiva diskussionen kring det närbesläktade apati- och alienationsproblemet i »överflödets samhälle». Mannheims problem har behandlats av en rad framstående forskare som helt eller delvis kommit till samma resultat som Mannheim, vilket deras försök att karakterisera den ideologiska krisen omvittnar: »Fin de l'âge idéologique» (Aron),⁷ »The End of Ideology» (Shils, Lipset, Bell),⁸ »Den lyckliga demokratin» (Tingsten),⁹ »Das Zeitalter der Ideologien» (Brunner),¹⁰ »The Post-Capitalist Society» (Dahrendorf),¹¹ »The Post-Bourgeois Society» (Lichtheim)¹² och »Created Harmony» (Myrdal).¹³

5 A.a. s. 229.

6 A.a. s. 230.

7 Aron, R., *L'opium des intellectuels* /1955/ s. 315 f.

8 Shils, E., *The End of Ideology?*, Encounter 5/1955/, Lipset, S.-M., *Political Man* /1960/ s. 403 f., Bell, D., *The End of Ideology* /1960/ s. 393 f.

9 Tingsten, H., *Från idéer till idyll* /1966/.

10 Brunner, O., i *Neue Wege der Sozialgeschichte* /1956/, s. 194 f.

11 Dahrendorf, R., *Class and Class Conflict in Industrial Society* /1959/, s. 241 f.

12 Lichtheim, G., *The New Europe* /1963/, s. 175 f.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Den förste som efter andra världskriget tog upp problemkomplexet till diskussion var Herbert Tingsten. Det skedde i en rad tidningsartiklar i Dagens Nyheter mot slutet av 40-talet och början av 50-talet. Tidigt ute var också den engelske sociologen Marshall som i essän »Citizenship and Social Class» (1949)¹⁴ behandlade flera delproblem. I »Stability and Vitality in Swedish Democracy» i *Political Quarterly* (1955) framlade Tingsten för internationellt forum sina forskningsresultat, till vilka han sedan vid flera tillfällen återkommit. Han fann, att »as the general standard of values is so commonly accepted, the functions of the state become so technical as to make politics appear as a kind of applied statistics».¹⁵

I de efterföljande inläggerna har problemställningarna, speciellt i utländsk debatt, behandlats ganska schematiskt och inte underkastats ingående analyser. Fyra större undersökningar föreligger i den inhemska diskussionen som varit den vetenskapligt sett mest givande: Tingstens *Från idéer till idyll* (1966), Kurt Samuelssons *Är ideologierna döda?* (1966), Ernst Wigforss artikelserie i *Arbetet* »Ideologiernas liv och död» (1965–66) och Leif Lewins akademiska avhandling *Planhushållningsdebatten* (1967).

Mannheims ideologibegrepp är mångtydigt och visar dessutom utvecklingen av hans sociologiska tankande.¹⁶ Men han visar sig aldrig ha en klar uppfattning om att den politiska ideologin är uppbyggd av ateoretiska värdesatser av mål- och medel-karaktär vid sidan av teoretiska satser om de politiska mål- och medel-handlingarnas verkliga förutsättningar och verkningar, vartill kommer, åtminstone i fråga om äldre ideologier, traderad ovetenskaplig tro av naturrättslig och annan art.¹⁷ Det blir därför oklart om frågan om ideologins utveckling och död avser hela ideologins ambivalenta natur eller endast dess intellektuella natur och särskilt dess historiskt tra-

13 Myrdal, G., *Beyond the Welfare State* /1960/, s. 45 f.

14 Marshall, T. H., *Sociology at the Crossroads and other essays* /1963/ s. 67 f.

15 Tingsten, a.a. s. 147.

16 Merton, R. K., *Social Theory and Social Structure* /1949/ s. 491 f; 499. Rüschmeyer, D., *Problem der Wissenssoziologie* /1958/ s. 17 f.

17 Mannheim a.a. s. 110 f., 118 f. Han betonar ideologins socialpsykologiska förankring men skiljer ej mellan ideologin som kunskap och som handlingsmotiv.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

derade metafysiska beskaffenhet. Denna begreppsliga tvetydighet kan med något undantag sägas prägla hela den efterföljande diskussionen.

I den ideologiska debatten förekommer dessutom två olika frågeställningar som inte hålles isär. I den ena frågas om de partipolitiska strävandena i dagens mest utvecklade demokratiska samhällen, t. ex. Sverige, inte längre är ideologiskt motivationsbestämda utan ledes av enbart praktiska målsättningar som skiftar med de politiska handlingssituationerna. Som delfrågor ger sig följande: I vilken omfattning är de traderade ideologernas idéer inte längre relevanta och i vilken utsträckning har nya idéer tillkommit?

Den andra frågan kan formuleras så: Är de partipolitiska motsättningarna i dagens läge av ideologisk natur eller består de av enbart praktiska intresse-motsättningar av mer eller mindre växlande art? Som följdfrågor inställer sig: Kan de politiska partierna antas ha en gemensam ideologi, sammansatt av gamla och/eller nya idéer, och kan med denna förutsättning de partipolitiska motsättningarna sägas vara av ideologisk natur?

De båda huvudfrågornas besvarande är uppenbart beroende av samma sakläge, nämligen de politiska ideologiernas existens, utformning och tillämpning. Men sakläget ger skilda aspekter som kan ge olika resultat. Den ena ser dem i samband med de partipolitiska strävandenas faktiska medel-målsättningar av idag, medan den andra betraktar deras utformning och roll enbart i de partipolitiska motsättningarna, i maktkampen och propagandan.

En undersökning eller diskussion av olika politiska ideologiers partipolitiska existens och praktiska betydelse löper lätt risken att själv bli medvetet eller omedvetet påverkad av den ideologi som forskaren upplever som sympatisk eller osympatisk. Det gäller i första hand konnotationen och denotationen av det komplicerade begreppet politisk ideologi, vilket logiskt sett avgränsar undersökningen. Även den argumentation som söker bevisa en ideologis socialpsykologiska verklighet eller överklighet kan vara påverkad av subjektiva motiv. Risken blir naturligtvis stor, när aktiva politiker utan ett vetenskapligt hållbart ideologibegrepp ger sig in i debatten. Dis-

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

kussionen blir då lätt en debatt med olika grundbegrepp och föga intressant vetenskapligt sett.

2. Begreppet politisk ideologi

A. Arne Næss' och Poul Meyers analyser av begreppet

Termen »ideologi» synes vara en substantivering av »idée» i Destutt de Tracy's *Elements d'Ideologie* (1801).¹⁸ Det betecknar där något intellektuellt i den engelska och franska empirismens anda. Närmast avses en vetenskap om idéernas natur och uppkomst ur varseblivningar men också en allmän grundvetenskap om människans och den mänskliga kulturens beskaffenhet, vilken vetenskap skulle utgöra det teoretiska fundamentet för en riktig pedagogik och politik.¹⁹ Endast den senare betydelsen blir historiskt bestående. Napoleon ger ordet en negativ betydelse (»cette ténébreuse méta-physique»)²⁰ av verklighetsfrämmande idéer om samhällets grundvalar. Den blir sedan dominant genom det starka inflytandet från marxistisk filosofi, där »ideologi» är osanna idéer (»Gespinster», »Verrücktheit»). Genom Marx (Helvetius) blir ideologibegreppet även starkt socialpsykologiskt bestämt som »Ausdruck», »geistiger Reflex» av de ekonomiska produktionsförhållandenas hårda »Arbeitsteilung» som vållar »Selbstentfremdung» hos människan och gör henne beroende av klasskampsbestämda ideologier.²¹ Ideologins socialpsykologiska natur betonas ytterligare av Schopenhauer och Nietzsche, för vilka ideologin endast är ett fördomsfullt uttryck eller verktyg för resp. viljan till liv och viljan till makt hos en samhällsgrupp.²² Det är fråga om »Werthschätzungen» som ändrar sig med livsbestingelserna.²³ Och i Mannheims sociologi går slutligen alla de traderade

18 Barth, H., *Wahrheit und Ideologie* /1945/ s. 15 f.

19 A.a. s. 22 f.

20 A.a. s. 30.

21 A.a. s. 132 f.

22 A.a. s. 198 f, 253 f.

23 A.a. s. 260 f.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

tankarna samman under ett mångtydigt ord.

Den norske filosofen Arne Næss anser i sitt kända arbete *Democracy, ideology and objectivity* (1956), att termen »ideologi» alltför lätt blivit accepterad som en teknisk term i dagens politiska och kulturella diskussioner.²⁴ Han ger en ganska utförlig provkarta på hur den användes »... mainly based on less exact sources of information, namely normative and descriptive definitions by social and political scientist».²⁵ Begreppen ordnas i 7 olika klasser alltefter »key terms in the definiens-expressions»:²⁶ 1. Statiska nyckelord såsom system av idéer (tankar, värden etc) som är karakteristiska för en grupp eller individ; 2. Dynamiska nyckelord såsom system av idéer som ger generella och specifika direktiv för politiskt eller socialt handlande; 3. Nyckelord är värderingar (böra, ideal); 4. Nyckelord är kausalitet, finalitet; 5. Nyckelord är misstag, inkorrektitet men inte oärlighet, varjämte en negativ värdering gör sig gällande i själva definitionen; 6. Nyckelord är oärlighet, dolda intressen etc, varvid definitionen utsäger negativa värderingar; och 7. Gränsfall av olika fall.

Næss är böjd för att betrakta termen »ideologi» som vetenskapligt oanvändbar, eftersom »the unfavourable history of its use and the present muddle create biases too strong to be overcome ...»²⁷ Han gör emellertid ett försök att ange vad som kan kallas ideologiska satser. Först skiljer han mellan direkta och indirekta ideologiska satser. Med de senare menar han sådana satser som argumenterar för eller mot en direkt ideologisk sats eller som värderar dylika satser.

Sedan anger han den ideologiska satsen som »... an explicit or implicit value-sentence or appeal-sentence», vars innehåll är av ideologisk art, d. v. s. etiskt, estetiskt, politiskt etc. Det skall vidare under flera år ha engagerat en social och ekonomisk klass, avgränsad genom inkomst, levnadsstandard etc.²⁸ En sats säges vara »explicit», när den direkt utsäger en vär-

24 Næss, a.a. s. 143.

25 A.a. s. 161.

26 A.a. s. 168.

27 A.a. s. 171.

28 A.a. s. 181.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIERNÄ DÖDA?

dering, och »implicit», då den uttalar något som förutsätter (»implies») en »explicit» sats.²⁹ I det förra fallet är det fråga om »use-occurrence» och i det senare om »meta-occurrence».

Næss definierar därpå » a verbalized ideology» som en sådan grupp av direkt och indirekt ideologiska satser som uttryckligen omfattas av en samhällsgrupp, och som till större delen kan tolkas som en doktrin.³⁰ Han finner, att hans ideologibegrepp kan omfatta de tre första viktiga klasserna av ovannämnda definitioner.³¹ Men det skiljer sig därigenom, att det inte fattar ideologin som ett system utan som en grupp av ideologiska satser. Det är nämligen svårt att säga något bestämt om en ideologis karaktär av system, vare sig det gäller logiskt sammanhang eller en psykologiskt meningsfylld helhet.³²

Av intresse är här likaså hans svar på frågan om en ideologis objektivitet som »... is of tremendous scope». Ett påstående säges bli »distorted», »untenable», »deficient in objectivity» antingen genom påvisbar påverkan av motivation eller när det är en värdesats utan verbaliserade eller förutsatta villkor för dess hållbarhet.³³ Han anser det emellertid inte principiellt omöjligt, att en värdesats och därmed också en ideologi kan vara hållbar logiskt och empiriskt sett.³⁴ Men förutsättningen är att de ideologiska satsernas innehåll » ... is transformable into terms of means and terms of ends.»³⁵ Genom vetenskaplig diskussion kan nämligen både medel och mål förkastas på grund av sakliga skäl och nya medel-mål-konstruktioner göras med hjälp av nya kunskaper.³⁶

Næss' tanke att vetenskaplig kunskap kan ange medel-mål-samband eller undersöka deras objektivitet är oklar och kan innebära, att den psykolo-

29 A.a. s. 181–2.

30 A.a. s. 183.

31 A.a. s. 187 f.

32 A.a. s. 190, 170.

33 A.a. s. 200 f.

34 A.a. s. 226 f.

35 A.a. s. 229.

36 A.a. s. 227.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

giskt beskrivbara emotionellt volitionella upplevelsen, vars språkliga uttryck är just »medel» och »mål», blivit förväxlad med det objekt som uppleves som medel och det objekt som uppleves som mål. En teoretisk sats om enbart det sakliga sambandet mellan skilda företeelser är uppenbart inte en volitionell medel-mål-sats. Däremot kan psykologiskt sett den förra ge upphov till den senare liksom även omvänt.

Den danske statsvetaren Paul Meyer har i *Politisk videnskap* (1962) kanske i nämnda avseende ett klarare ideologibegrepp. Till skillnad från Næss gör han visserligen en oklar distinktion mellan »... idékomplex, exempelvis de fleste partiprogrammer i vor tid» och »politisk idésystem (ideologi)». ³⁷ Men han säger om den politiska idén, fattad som en »personlig vurdering», att den »... er jo som regel ikke grepet ud af luften, men hviler på en begrundelse ... og en del af denne begrundelse er ofte henvisning till visse kendsgerninger eller kausale sammenhang, hvis eksistens eller ikke-eksistens kan bekræftes eller afkræftes som alle andre påstande.» ³⁸ Att tala om en vetenskaplig »begrundelse» av en ateoretisk värderingssats låter egenomligt. Men Meyer avser »... to forskellige perspektiver ... nemlig et kausalt og et værdibetonet.» ³⁹ Medel-mål-sambandet säges uppvisa det kausala förhållande som »... lader sig principielt begræfte eller afkræfte, medens den personlige vurdering kun lader sig diskutere.» ⁴⁰

Med det kausala perspektivet kan Meyer mena rent teoretiska satser om kausala samband mellan objekt. Men det blir en motsägelse, när han säger sig inte vilja skilja skarpt mellan kunskapsmässiga påståenden och värderingar men likväl hävdar, att det inte har »... nogen mening at tale om, at en politisk vurdering er sand eller falsk.» ⁴¹

37 Meyer, a.a, s. 59 f.

38 A.a. s. 60.

39 A.a. s. 80 f.

40 A.a. s. 81.

41 A.a. s. 60.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

B. Den politiska ideologin som en socialpsykologisk attityd

Den ideologiska satsens karaktär av värdering visar hän på den politiska ideologins socialpsykologiska natur. Den psykiskt levande politiska ideologin synes vara en ambivalent företeelse, nämligen en växelverkan mellan en subjektiv mål-medel-attityd och en objektiv teoribildning om det politiska handlandets verkliga förutsättningar och verkningar. Härtill kommer vanligen nedärvd tro av naturrättslig eller annan metafysisk art. Att denna tro är nödvändig för ideologins psykiska liv är inte troligt. I stället visar ideologins karaktär av värdeladdade satser om föreställda mål eller medel för tillfredsställelse av starka behov eller behovskomplex, att den är primärt beroende av dessa behov. De politiska idéerna, de små likaväl som de stora (friheten, jämlikheten och den bestående ordningen), är objekt för starka värderingar som gör dem till regulativ för samhällsgruppernas politiska strävanden i den sociala maktkampen. Som regulativ bestämmer de valet av medel för det politiska handlandet, varvid även kunskaper om faktiska förhållanden gör sig gällande sekundärt. Abstraheras idéerna från sin motivationsladdade socialpsykiska förankring, mister de sin konkreta politiska innebörd och blir endast mycket abstrakta tankar.

Fattar man en politisk ideologi som enbart eller huvudsakligen ett system av sanna och/eller falska teoretiska satser, har man gjort sig skyldig till samma intellektualistiska felsyn som då Sokrates m. fl. tänkte sig en moralisk värderingssats som en kunskap om det i sig goda och rätta. Den »vetenskapliga socialismen» är lika litet vetenskap som liberalismen eller konservatismen eller den praktiskt inriktade etiken, juridiken, estetiken eller teologin. Det finns ingen objektiv vetenskap om det praktiskt »riktiga», rätta», »goda». »Jede Spekulation über das praktisch Gültige ist nur eine Erkenntnisillusion, eine intellektuelle Fata morgana ...»,⁴² konstaterar den danske rättsfilosofen Alf Ross i sin stora och grundliga undersökning *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933).

Nutida värdefilosofiska undersökningar har gett, som resultat, att det

42 Ross, a.a. s. 435.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

inte finns några objektiva värden eller mål för viljandet. Värderingar och målsättningar är inga kunskaper om värden och mål-medel-samband utan emotionella attityder till föreställda objekt, varigenom bibeln *kännes* helig, lagboken och samvetet rätt, tavlan vacker, klädesplagget nyttigt, handlingen fri och ideologin rätt, idealbetonad, nyttig och riktig. Liksom själva värderingen och mål-medel-sättningen inte är (psykologiska) kunskaper om resp. värderingen och mål-medel-sättningen, så är inte heller själva ideologin en (idéhistorisk eller socialpsykologisk) kunskap om ideologin såsom t. ex. Mannheim synes tro.⁴³ Vore det så, skulle den intellektuella förståelsen av ideologin vara liktydig med den emotionellt volitionella upplevelsen av densamma. Och endast den troende ideologen skulle kunna ha sann kunskap om ideologin. Det skulle omöjliggöra idéhistorisk och psykologisk forskning.

Den politiskt verksamma ideologin är inte en vetenskaplig kunskap om idéologin men däremot ett ideologiskt medvetande, som är uppbyggd av dels ovannämnda emotionellt volitionella attityd till ideologins idéer och dels teknisk saklig kunskap om det som uppleves som mål och som medel, vartill vanligen kommer viss spekulativ tro av metafysiskt slag. Varje försök att rättfärdiga eller bevisa riktigheten av politisk ideologi är följaktligen ingenting annat än rationaliseringar av de huvudsakligen ekonomiska behov och värderingar som ideologin rymmer. Rationaliseringen kan bestå av olika psykologiska företeelser. Det kan vara fråga om att tänka sig ett behovs förverkligande och dess fördelar som något förnuftigt, eller om att låta faktiska behov eller metafysiska makter utgöra en förment logisk grund som bevisar riktigheten eller rätten att tillfredsställa ett behov, eller om att framställa ideologins föreställda förhållanden som ett rättvist eller förnuftigt idealsamhälle, eller om att fatta ideologins mål-medel-satser och värderingar som sanna teoretiska satser. Så t. ex. är satsen »den historiska utvecklingen går mot kommunistisk seger» och »alla människor är jämlika och har samma rätt till frihet och behovstillfredsställelse» formellt sett teoretiska satser som kan tros vara sanna av dem som vill tro. Inskjutes ett

43 Mannheim, a.a. s. 110 f.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

»bör», avslöjas satsernas karaktär av ateoretiska önskesatser. Semantiskt sett kan det naturligtvis vara svårt att avgöra om en ideologisk sats är teoretisk eller ateoretisk eller kanske omväxlande bådadera, vilket beror på hur pass värdeladdat sammanhanget med andra satser är.

Den politiska ideologins karaktär av rationaliserade behov och värderingar för med sig kravet på inlevelse för en fullständig förståelse av de behov och känslor som ideologin uttrycker. Olof Carlsson har i *Om emotionella projektioner* (1959) beskrivit förekomsten av vad han kallar »egentligt in-kännande». Det är psykologiskt sett en känsloprojektion och kunskapsteoretiskt sett en arbetshypotes som förutsätter, att kunskapssubjektets på objektet projicerade känsloupplevelse genom analogislut kan antagas vara av samma slag som objektets egen upplevelse.⁴⁴ Han anser med rätt att denna form av inlevelse har stort kunskapsvärde vid kommunikationen mellan människor och vid förståelsen av skönlitteratur, konst och historiska personer m. m. Utan den »... skulle t. ex. all lyrik inte bli något annat än meningslösa, obegripliga ordsammanställningar.»⁴⁵ »Tagen i sin vidaste mening», säger han, »kan inlevelsen även sägas rikta sig mot sådana överindividuella historiska företeelser som religiösa och politiska rörelser: ... liberalismen och socialismen etc. För en fullare förståelse för dylika rörelser är det inte tillräckligt att blott rent teoretiskt sätta sig in i deras program utan man måste också försöka *leva sig in i* de speciella tidsförhållanden och därav betingade behov, i den emotionella grund, ur vilka de framsprungit.»⁴⁶ Samma uppfattning har Mannheim, och Rüschmeyer anser, att den bör fattas hypotetiskt för att bli vetenskapligt fruktbarande.⁴⁷

44 Carlsson, a.a. s. 132 f.

45 A.a. s. 146.

46 A.a. s. 154. Kursiv av förf.

47 Rüschmeyer, *Problem der Wissenssoziologie* /1958/ s. 47.

3. Herbert Tingstens uppfattning om den politiska ideologin

A. Ideologin som huvudsakligen förmenta verklighetsomdömen

I »strid kring idyllen» (1966) säger Tingsten om *Från idéer till idyll* (1966), att ideologibegreppets innebörd inte »... är central för min skrift. Ty min tes är inte blott att ideologierna — såsom slutna och systematiska konstruktioner eller hur man vill uttrycka det — *fått minskad betydelse utan att över huvud* de politiska motsättningarna blivit svagare, värderingarna i allt högre grad gemensamma för alla riktningar.»⁴⁸ Han synes här göra en distinktion mellan ideologin och den politiska värderingen. »Ofta påstås att de politiska idéerna utgör värderingar och på denna grund är undandragna debatt», heter det. »Uppfattningen är förklarlig så till vida som ideologi tänks ägnad att påverka handlandet, och för att handla krävs ju ett beslut som kan sägas vara beroende av en värdering. Men uppenbart är att de politiska ideologierna inte huvudsakligen utgör serier av värderingar, att det är verklighetsomdömen som spelar huvudrollen.»⁴⁹

Påståendet att ideologierna huvudsakligen består av teoretiska satser, »verklighetsomdömen», bevisar Tingsten genom hänvisningen till att de politiska ideologierna uppvisar ovetenskaplig tro av metafysisk eller annan art. »I alla dessa fall», säger han, »behövs ingen direkt värdering, intet »böra», men åskådningen är tydligen ägnad att påverka handlandet: man vill lyda Gud, särskilt om straff riskeras vid olydnad, man vill leva i enlighet med »naturens» krav, man stimuleras av förutsägelser om historiens gång, man vill utrota eller åtminstone undertrycka mindervärdiga människogrupper.»⁵⁰ Den politiske ideologens sätt att söka logiskt grunda riktigheten av ideologins politiska mål och värden betecknas här av Tingsten som ideologins huvudsakliga innehåll. Men karakteristiskt är ju också att ideologin vill och värderar. Såsom redan tidigare framhållits är karakteri-

48 Tingsten, a.a. s. 10.

49 A.a. s. 8.

50 A.a. s. 8–9.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

stiken ensidig och intellektualistisk.⁵¹

Men här till kommer att uttrycket »tydligt ägnad att påverka handlandet» inte kan utsägas om rent teoretiska satser. I en tidigare skrift *De konservativa idéerna* (1939) använder Tingsten uttrycket »som anses skola egga till»,⁵² vilket också antyder värdeladdade ord hos de ideologiska satserna. Men i uppsatsen »De politiska ideologierna i vetenskaplig debatt» i *Idékritik* (1941)⁵³ säger han, att ideologierna »... framträder väsentligen som en samling objektiva utsagor om förhållanden och sammanhang»,⁵³ och att de bestå av »... påståenden, som förments vara sanna, objektivt riktiga, inte uttryck för en subjektiv uppfattning.»⁵⁴ Här är det fråga om rent teoretiska satser.

Tingsten synes inte vara medveten om de stora semantiska svårigheter som vidlåter uppgiften att avgöra de ideologiska satsernas natur. »Den bevidste udvælgelse af saerlige argumentationstyper uden nødvendig tilknytning til den virkligt, d. v. s. den som psykisk virkelighed oplevede motivation, gør naturligtvis en semantisk analyse i saedvanlig forstand vanskelig eller umulig», anser Meyer.⁵⁵ Den ideologiska satsens innehåll kan inte tillfredsställande betraktas från enbart den formella logikens synpunkt, när begreppsanalys eller sammanhanget med värderingssatser avslöjar dess värdeladdade atoretiska natur.

Hans ideologibegrepp blir konkretare bestämt genom definitionen »... en samling politiska föreställningar, som tänks bilda ett mera systematiskt helt och ange generella och bestämda direktiv för handlandet.»⁵⁶ Som ovan nämnts utdömer Næss bestämningen »systematiskt helt».⁵⁷ Och »generella och bestämda direktiv för handlandet» finner han vara »implicit evaluations».⁵⁸ Det kan kanske vara fråga om tekniska rent sakliga kunskaper om

51 Se ovan s. 6.

52 Tingsten 1939, s. 3.

53 Notförteckningen följer samma uppsats i *Åsikter och motiv* /1963/.

54 A.a. s. 23.

55 Meyer, a.a. s. 85.

56 Tingsten 1963, s. 19.

57 Se ovan s. 53.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

samband mellan det som framstår som mål och som medel. Men uttrycket »generella» omöjliggör antagandet. Tingstens definition räknar Næss till gruppen dynamiska och anser den vara normativ i stället för deskriptiv.⁵⁹ Den medför vid användning en tautologi.⁵⁹

Som exempel på ideologiska idéer nämner Tingsten personlighetsprincipen, fattad som en naturlig förutsättning för allt samhällsliv, och principen om fri konkurrens, tänkt som förbunden med människans väsen. Ingentida principen ger emellertid »bestämda direktiv för handlandet» vad gäller tillämpningen för den enskildes eller för alla människors bästa. Exempelen med de naturrättsligt motiverade handlingsprinciperna ger anledning förmoda, att hans ideologibegrepp väsentligen grundar sig på en undersökning av sådana ideologier som uppvisar ovetenskapligt fattade handlingsmotiv och värden samt att han särskilt avser deras tro på ovetenskapliga objekt. Även Ernst Wigforss säger sig ha fattat Tingstens argumentation på detta sätt.⁶⁰ Följden är att Tingsten gärna vill likställa de politiska ideologierna med myter som är dömda att dö i vår rationalistiska tid,⁶¹ låt vara att »fosterlands- och nationsbegreppet» som » blivit grumligt, likaväl som begreppen Gud och konungen ...» dock »... är fortfarande handfasta politiska realiteter.»⁶²

Är tolkningen riktig, synes hans ideologibegrepp inte vara neutralt utan kan hänföras till Næss' här ovan nämnda grupp 5.⁶³ Dess ovärderladdade karaktär kan bero på en önskan att nedvärdera de historiskt traderade ideologiernas betydelse i dagens läge. Genom att med hjälp av definitionen begränsa ideologierna till sådana med ovetenskapligt grundade idéer och särskilt beakta deras ovetenskapliga tro erhåller nämligen Tingsten lätt premisserna för sin slutsats, att ideologiernas tid nu är förbi, och att politisk stiltje råder i den lyckliga demokratins välfärdssamhälle.

Naturligtvis kommer hans bevisföring att gå mest illa åt den systematiskt sett mest utvecklade ideologin, nämligen socialdemokratins socialistiska, vilket han är medveten om.⁶⁴ Men när han sedan kritiskt granskar debatten kring sin tes, finner han, att bakgrunden är »... insikten om — man kan säga återupptäckten av — de väldiga olikheterna mellan skilda grupper

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

i ekonomisk och social ställning, den bristande jämlikheten i de enskilda staterna och i världen.»⁶⁵ Och han anser, att »... förnyelse, ideologiskt och handlingsmässigt, är önskvärd och ofrånkomlig» i överensstämmelse med krav på »... jämlikhet, större likställighet i makt, sociala relationer, ekonomi, med betoning av att dessa former av likställighet är oskiljaktiga.»⁶⁶ Han säger sig genom exempel från staten Israel ha blivit övertygad om »... att större delen av produktionen kan bli kollektiv (genom staten, fackföreningar och andra organisationer) utan att demokratin bryts ned ...»⁶⁷

Det ser ut som om Tingsten först kastat ut barnet med det smutsiga badvattnet och sedan upptäckt sitt misstag. Ångerfull erkänner han sedan, att vi behöver en ideologi av delvis socialistiskt märke som i viss mån prövats i verklighetens värld. Men när den dödförklarade ideologin sålunda återuppväcks, har Tingsten uppenbart ett annat ideologibegrepp än det varmed han startade sin ideologiska undersökning. Det kan denotera sådana målsättningar som inte är metafysiskt belastade, t. ex. statsminister Tage Erlanders förkunnelse om »... en samhällssyn som sätter jämlikhet, samverkan och solidaritet i centrum», och som i sig förenar och bär upp »... konkret utformade program och handlingslinjer på olika fält» i samhället,⁶⁸ låt vara att Tingsten antagligen betraktar denna ideologi som diffus och ofarlig för den politiska stiltjen.

I den holländske sociologen Thoenes' anda⁶⁹ drömmer han dessutom om »... denna öppna sociologi, denna yrkesmässiga utopism ...» som genom en statlig kommitte skall ge oss en utredning om »... livet efter välfärdsstaten; annars blir det ingenting av, i varje fall inte ett organiserat kollektivt arbete. Man skulle sätta ett antal personer att ägna tio år åt frågan om vad vi skall ta oss till, vilka människor vi vill forma, vilket samhälle vi vill ha. Det skulle inte bara vara professionella forskare, naturligtvis, men

65 A.a. s. 67.

66 A.a. s. 64.

67 A.a. s. 70. Om Tingstens demokratibegrepp se Back, P.-E., »Liberalism och demokrati, i *Insikt och handling* 5, 1964.

68 *Arbetet* 9.9.1966.

69 Thoenes, P., *The Elite in the Welfare State* /1966/ s. 215 f.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

det ideala kravet på medlemmar är en förening av kunskap, spekulaton och drömmar.»⁷⁰

Här har Tingsten återigen varit alltför intellektualistisk och bortsett från ideologiernas behovsmässiga sociala förankring hos skilda människogrupper i samhället. I det »ideala kravet» måste nog också ingå att kommitténs medlemmar representerar alla yrkesgrupper. Skall medlemmarna komma överens genom enbart diskussioner eller genom majoritetsröstning såsom i det politiska livet? Och hur skall kommittén få människorna att fritt acceptera dess målsättningar? I ett demokratiskt samhälle måste uppenbarligen människornas egna målsättningar vad avser krav på reformer av deras livsbetingelser vara de politiska ideologiernas levande källa. I annat fall hamnar vi i Platons, Thoenes' m. fl:s minoritetsstyrda samhälle.

B. Tingstens ideologibegrepp contra Axel Hägerströms och Gunnar Myrdals

Den tyske idéhistorikern Peter Rohden överdriver det irrationella momentet, då han säger: »Det färdiga systemet är i regel det efterföljande teoretiska rättfärdigandet av redan förut hysta känslor. Politiska teorier är emotionella verk, burna och närda av viljan att nå resultat.»⁷¹ Med- eller omedvetet påverkas ideologens teoribildning av »... den politiska doktrinnens ologiska, emotionella karaktär.»⁷¹ Tingsten kritiserar denna uppfattning och frågar: Varför skall en ideologis ovetenskapliga teori »... ha sin orsak i en viss värdering eller en viss attityd hos författaren? Varför skulle inte här, som i andra hänseenden, ett ointresserat feltänkande vara av betydelse?»⁷²

Sista frågan är av semantisk natur och kan naturligtvis inte besvaras a priori eller generellt. Att ideologen kan begå logiska fel på grund av oklara begrepp och begreppssammanhang är ett triviale påpekande. Men måste

70 Tingsten 1966 s. 77–78. Wigforss /Arbetet 5.12.65/ kallar teknokratien för »en orm i paradiset» med »svavelos».

71 Tingsten 1963 s. 25.

72 A.a. s. 27.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

därför ideologin karakteriseras som uppbyggd av huvudsakligen teoretiska satser och logiskt bristfälliga sådana? Ideologins värderingar och mål är ju lika väsentliga och kan ju ha orsakat satsernas teoretiskt sett bristfälliga natur.

Den första frågan som är av psykologisk natur visar, att Tingsten inte vill erkänna, att ideologibegreppet har ett irrationellt socialpsykologiskt element såsom redan framhållits.⁷³ Frågan gäller hur ideologens teoribildning psykologiskt sett kan påverkas av hans värderingar och intressen av annat slag än intresset för logisk och empirisk sanning. Att känslor och behov kan inrikta tänkandet mot objekt som värderas estetiskt, religiöst etc eller tillfredsställer behov är ju ett känt psykologiskt faktum som kallas autistiskt tänkande. Ett sakförhållande kan då oavsiktligt skildras på sådant sätt att det tillfredsställer ett behov eller ett positivt eller negativt sentiment, Vissa termer blir värde- eller ovärdeladdade, blir »väsentliga» eller »viktigare» än andra, vilket stärker det associativa tänkandet på den naturliga logiska intuitionens bekostnad. Sakframställningen blir då ensidig eller falsk.

Dessa associativa mekanismer som flera filosofer och psykologer sökt utreda⁷⁴ kan också som bekant visa sig i direkta eller indirekta överföringar av känslökvaliteter på objekt och deras symboler vilket ger begreppen ett ologiskt tillskott av persuasiv karaktär. Så är förhållandet med ideologiska termer som »rättvisa», »rätt», »makt», »naturrätt», »frihet», »människovärde» och »ideologi».

Tingsten betraktar av okänd anledning endast de teoretiska satserna hos ideologin som det från ideologisk synpunkt karakteristiska för ideologin. Härigenom bortser han från dess ambivalenta natur och särskilt från de politiska målsättningarnas och värderingarnas stora roll vid ideologins verbala utformning och i dess praktiska funktion i det politiska livet. Invändningen innebär inte, att ideologin förväxlas med sin socialpsykologiska uppkomst.⁷⁵ Tanken betyder, att en adekvat definition av begreppet poli-

73 Se ovan s. 56 f.

74 Carlsson, *Om emotionella projektioner* /1959/.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

tisk ideologi även måste ange denna ideologis irrationella sida. Begreppet måste i fullständighetens namn även ta hänsyn till att den politiska ideologin vill och värderar, inte bara att den har en social teori. I annat fall blir begreppet för vitt och kan omfatta alla slags samhällsteorier, både drömmar och sociologiska teorier.

Det kan också invändas mot Tingstens ovannämnda definition, att ideologins satser inte skulle kunna ge »generella och bestämda direktiv för handlandet», om de inte ursprungligen vore subjektiva uttryck för värderingar och viljanden. Det förhållandet att en samhällsgrupp inte längre tror på sanningen hos sin gamla samhällssyn behöver därför inte nödvändigt föra med sig, att ideologins praktiska målsättningar och värden upphör att finnas till. Ty de beror ju uteslutande av samhällsgruppens faktiska behov, vilka ju inte är så lätta att förändra som tänkandets teorier.

I överensstämmelse med sitt intellektualistiska ideologibegrepp kritiserar Tingsten bl. a. Axel Hägerströms kända teori om de sociala vidskepelsernas karaktär av socialt verksamma, intresseförankrade objektiva värden. Hägerström säges ha förväxlat allmänbegreppet intresse med det egoistiska materiella intresset.⁷⁶ Men Hägerström påstår, att vidskepelserna har anknytning till »först, åtminstone mest öppendagligt» egoistiska klassintressen, dels till sociala intressen, eftersom de maktförhållanden som de stöder »... kunna vara nyttiga för den allmänna samhälleliga verksamheten för behovens tillfredsställelse»⁷⁷ och dels till »rena humanitetsintressen»,⁷⁷ vilka Tingsten inte omnämner. Lustigt nog gör Hägerström i *Social teleologi*

75 Jmfr Mannheims uppfattning om ideologins »Seinsverbundenheit», där de ideologiska satsernas giltighet fattas som deras socialpsykologiska uppkomst. Mannheim, a.a. s. 255.

76 Se t. ex. Geiger, Th., *Ideologie und Wahrheit* /1953/, s. 66. Geiger begränsar »ideologisk» till de värderingssatser som uppleves som empiriskt sanna. Men en adekvat karakteristik måste också ta hänsyn till de faktiska ideologiernas övriga satser /målsättningar, tekniskt vetande/. Kanske kan man säga, att den politiska ideologins värdesatser uppleves som moraliskt rättvisa eller förnuftiga eller sanna, vartill kommer deras politiska funktion som målsättningar.

77 Tingsten 1963 s. 34. Hägerström, *Socialfilosofiska uppsatser* s. 84.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

i Marxismen (1909) med rätta samma anmärkning mot Marx som Tingsten med orätt gör mot Hägerström.

Tingsten säger vidare, att betydelsen hos ordet »nyttig» inte angivits, men Hägerströms formulering »nyttiga för ... verksamheten för behovens tillfredsställande» utsäger ju, att det nyttiga är det som tillfredsställer ett behov.

Hägerström påstår, att »... även de som genom maktförhållandenas hävdande ligga underst, ha själva intressen knutna vid de ifrågakommande föreställningarna. Det blir för dem lättare att foga sig i nödvändigheten, om den överordnade makten framstår som helig med överjordisk prägel.»⁷⁸ Men Tingsten frågar tvivlande: »Varför skulle inte i stället de förtryckta ha »intresse» av att den vidskepelse som saktionerar deras underordnade ställning undanröjes?» Hägerström skulle antagligen svara, att föreställningarna »... ingår som led i en religiös åskådning med uppenbart social betydelse», och att »traditionens väldiga kraft» hindrar de undertryckta att förstå, att det är »fråga om de grövsta formerna av vidskepelse.»⁷⁹

Tingsten finner det »... egendomligt att anta, att idéerna å ena sidan varit uttryck för faktiska maktförhållanden och häremot svarande intressen, å andra sidan att de haft en stabiliserande karaktär,» vilket visar, att »... idéerna ha spelat en självständig roll och därmed upphävs korrelationen mellan idé och intresse.»⁸⁰ Hägerström förnekar inte, att de vidskepliga föreställningarna, sedan de väl en gång införlivats med den religiösa och moraliska åskådningen, kan associativt påverka människors känslor och intressen. Vad han i första hand söker förklara är idéernas uppkomst och deras karaktär av objektiverade värden som är socialt verkamma. En förväxling av deras uppkomst och natur föreligger inte. I *Social teleologi i Marxismen* anser Hägerström, att idéerna kan ha anknytning både till egoistiska klassintressen för samhällets bästa, och att de även kan vara »självständiga drifkrafter».

78 A.a. s. 83.

79 A.a. s. 77.

80 Tingsten a.a. s. 37–38.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Hägerström anser, att de vidskepliga idéerna »... göra den i sig naturliga klasskampen till en fanatisk kamp av samma natur som ett religionskrig. Sådana över alla naturliga sammanhang upphöjda krafter som inre rättigheter äro, få alltid karaktären av något vördnadsvärt och mer eller mindre öppet av något heligt ... Varje part kämpar inte blott för sina speciella värden gentemot den andre, utan motparten blir också som bekämpare av det vördnadsvärda och heliga betraktad som skurkaktig.»⁸¹ Hägerström säger ju här, att tanken på det orätta orsakar en fanatisk kamp, när det rätta uppleves som heligt rätt. Men Tingsten tolkar yttrandet så, att idén om orättfärdighet »... anses alltså dock spela en självständig roll», eftersom »... en farlig fanatism inträder just på grund av idén om orättfärdighet.»⁸² Men utan det starka känslomässiga engagemanget för det rätta blir tanken på något orätt, d. v. s. det som strider mot det rätta, abstrakt och verkningslös.

»Påståendet att rättsidéer medför en speciell fanatism i den i och för sig naturliga sociala kampen synes bygga på en ren tautologi», säger Tingsten och påpekar: »Ty ordet fanatism användes enligt vanligt språkbruk endast för att beteckna ett sådant lidelsefullt handlande, som är bestämt av idéer.»⁸³ Men vad som skett är ju endast, att Hägerström gör gällande den empiriskt grundade implikationen: Om rätten uppleves som religiöst grundad, så medför det ett fanatiskt handlande. Implikationen utsäger ett psykologiskt orsak-verkanförhållande och inte att »religiöst upplevd rätt» och »fanatiskt handlande» är liktydiga uttryck.

Hägerström tror, att en metafysikfri social maktkamp har större möjligheter att öka det allmänna välståndet i samhället än en metafysiskt belastad sådan. Tingsten däremot finner det omöjligt »... att erfarenhetsmässigt avgöra, huruvida en strid utan dylika appeller skulle bli mildare än andra.»⁸⁴ Att de kan skärpa kampen anser han vara ett godtyckligt antagande.⁸⁵

Huvudsakligen på grund av refererade invändningar drar Tingsten den

81 Tingsten 1963, s. 39–40.

82 A.a. s. 41.

83 A.a. s. 42.

84 A.a. s. 52.

85 A.a. s. 42. Jmfr Wigforss, *Fribet och gemenskap*, s. 34–35.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

djärva slutsatsen, att det är meningslöst att söka påvisa att ideologier, varmed han synes avse »illusoriska föreställningar», har social betydelse, den må ifrågasättas vara positiv eller negativ.⁸⁶ Här visar sig Tingsten blind för t. ex. de religiösa och politiska trosidéernas stora socialpsykologiska verkan.

Samma blindhet synes ha medfört, att han missuppfattat Gunnar Myrdals uppfattning om ideologierna som psykologiska attityder som tar rationaliserande form. Myrdal säger i *Vetenskap och politik i nationalekonomin* (1930), att »... det *rent allmänt* icke går att representera klassernas politiska åsikter genom deras intressen. Intressena uppblandas med ett moraliskt patos, som ... ibland även direkt verkar ... emot intresseresultatet ... Detta förhållande har för vårt problem uppenbarligen den betydelsen, att det icke är ett intressefält *blott* varpå vi ha att bygga upp vår ekonomiska teknologi, utan *jämväl* ett åsiktsfält.»⁸⁷ Enligt Tingsten påstår Myrdal här, att attityderna »... inte är uttryck för »intressena», inte »... skulle motsvara vederhörande gruppernas intressen.»⁸⁸ Myrdal säger, att en vetenskapligt grundad ideologi, en teknologi inte kan »rent allmänt» ta hänsyn till enbart klassernas ekonomiska intressen utan också måste bygga på moraliska värderingar och åsikter.

Myrdals avståndstagande från ett intellektualistiskt ideologibegrepp kommer tydligt fram i hans kritik av Wicksells resonemang i dennes installationsföreläsning. Wicksell säges förbise »... de politiska åsikternas i yttersta hand rent subjektiva natur ... Skälen bli till slut från logisk synpunkt blott otillfredställande rationaliseringar. Grundfelet ligger i själva föreställningen om möjligheten av »en vetenskapligt motiverad åsikt». Det är på grund därav som han tror, att »jämlighet» är en entydigt begripbar term och att det är fråga om en »förståelse» i intellektuell mening.»⁸⁹

86 Tingsten, a.a. s. 51.

87 Myrdal, a.a. s. 287. Kursiv. av mig.

88 Tingsten 1963 s. 207, 208.

89 Myrdal a.a. s. 298.

4. Tingstens och Lewins uppfattningar om den ideologiska utvecklingen

I *Från idéer till idyll* (1966) gör Tingsten följande påståenden: 1. De partipolitiska motsättningarna är i dagens välutvecklade demokratiska samhällen inte längre av ideologisk natur. 2. De historiska betingelserna för utvecklingen »från idéer till idyll» är till en del genomgripande demokratiska och sociala reformer som medfört att vissa idéer hos de traditionella ideologierna blivit inaktuella. 3. Dessa ideologier har, sedan de förändrats, smält samman och bildat en för partierna gemensam överideologi. Den första satsen har tydligen karaktär av slutsats med de båda övriga som premisser. För att slutledningen skall vara konsekvent, måste ordet »ideologi» ha samma betydelse i alla satserna, nämligen de traderade politiska ideologierna socialismen, liberalismen och konservatismen. Slutsatsen är då den, att de partipolitiska motsättningarna i dag inte betingas av de traditionella politiska ideologierna.

Påståendet är trivialt, om Tingsten avser ideologierna som historiskt givna oförändrade helheter av idéer. Hans argumentation visar emellertid, att han även åsyftar ideologiernas idéer tagna för sig, t. ex. friheten och jämlikheten. För att premisserna skall kunna bevisas vara empiriskt sanna och slutledningen därmed bindande, erfordras då grundliga undersökningar av vad de partipolitiska uttalandena i dagens politiska debatt verkligen betyder. Uppenbart är stora svårigheter förknippade med detta problem.⁹⁰ Skulle undersökningen ge vid handen, att de politiska motsättningarna i viss mån betingas av helt eller delvis nya idéer, blir Tingstens slutledning ointressant, eftersom den inte tar hänsyn till utvecklingen.

Han har emellertid även en annan hypotes: »Ty min tes är ... att över huvud de politiska motsättningarna blivit svagare, värderingarna i allt högre grad gemensamma för alla riktningar.»⁹¹ Tingsten tänker sig här en kor-

90 En empirisk undersökning med annat resultat än Tingstens ger Lewin, *Planbushållningsdebatten* /1967/.

91 Tingsten 1966, s. 10.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

relation mellan ökande värdegemenskap och avtagande politiska motsättningar. Skall denna vara förhanden, måste »värdegemenskap» avse en reell och inte bara en verbal överensstämmelse mellan de skilda partiernas värderingar och mål-medel-sättningar. Skulle partierna med samma ord mena olika konkreta mål eller medel, blir korrelationen osäker eller obefintlig.

Tingsten resonerar på följande sätt. Man kan tala om en utveckling från »ideer till idyll» i en rad västdemokratiska stater. Vi står inför »... den yttersta konsekvensen av folkstyrelsens framgångsrika utveckling»⁹², nämligen den »framgångsrika», »lyckosamma» och »harmoniska» demokratin. Vid sidan av de skandinaviska länderna nämnes ett antal andra som alla kännetecknas av hög levnadsstandard och homogenitet. Den svenska politiken under 1900-talet behandlas som »det idealtypiska exemplet på en politisk omvandling».⁹³ Framställningen redovisar ingen detaljundersökning utan är mycket schematisk.

En synpunkt befattar sig med vad han kallar »avideologiseringen», vars resultat är »ideologiernas död, en fusion av de allmänna idéerna».⁹⁴ »Det mest påtagliga tecknet på omvandlingen är kanske,» säger han, »att alla riktningar skildrar det samhälle de anser önskvärt på ungefär samma sätt.»⁹⁵ Tingsten hänvisar till att flera framstående svenska och utländska forskare instämt i hans uppfattning. Särskilt citeras Seymour M. Lipsets *Political Man*, som emellertid menar, att samstämmigheten inte betyder ideologiernas död utan en samstämmighet som »... har blivit de större partiernas ideologi i Europas och Amerikas utvecklade stater».⁹⁶ Tingsten kallar frågan en »smakfråga» men går sedan över till att kalla denna nya ideologi som omfattar demokrati, försvar och socialreformism för »den segrande overrideologin».⁹⁷ Han klargör dock inte betydelsen hos ordet ideologi i ut-

92 A.a. s. 12.

93 A.a. s. 13.

94 A.a. s. 18.

95 A.a. s. 19.

96 A.a. s. 20, 21. Lipset, a.a. s. 296.

97 A.a. s. 21.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

trycket »överideologi». Som döda betraktas sedan endast de traditionella ideologierna, fattade som system av idéer.

Endast de sistnämnda anses vålla partipolitiska ideologiska motsättningar. Den påstådda avspänningen betraktas nämligen som en följd av korrelationen mellan å ena sidan »ideologiernas och de skarpt skilda värderingarnas försvinnande» och å den andra »den stigande värdegemenskapen».⁹⁸ Här synes »värdegemenskap» betyda samhällsmedlemmarnas delaktighet i samhällets värden. Det är oklart, om Tingsten avser enbart ett kausalt samband med den innebörden, att de traderade ideologiernas idéer förverkligats i den »lyckliga demokratin», varför »... ideologier och värderingar bleknar och så småningom i sin förtunnade gestaltning blir godtagna av alla.»⁹⁹ Ty då han säger: »Demokratierna kan leva blott om ideologierna dör ...»,⁹⁹ synes det vara fråga om en konträr motsats mellan begreppet demokrati och begreppet samhälle med partipolitiska ideologiska motsättningar. Med demokrati kan då avses ett sådant samhälle, där alla människor har lika del i samhällets värden, varför partipolitiska motsättningar blir meningslösa. Men Tingsten menar ett sådant som har partipolitiska icke-ideologiska motsättningar, vilka just som icke-ideologiska »nödvändigt» måste vara fria från upphetsning och sålunda passar in i den »lyckliga demokratin». Att sociala vidskepelseer vållar fanatism har Hägerström antagit: vilket Tingsten tidigare i ett ovan anført resonemang betecknat som »godtyckligt».¹⁰⁰ Nu har han ändrat sig såtillvida, att ideologierna anses ha samma negativa sociala roll.

Tingsten tänker sig alltså den »lyckliga demokratin» som ett samhälle med partipolitiska motsättningar. Dessa försvagas inte bara genom den ökande värdegemenskap för alla människor, vilken den politiska reformverksamheten åstadkommit. Ty när den tillfredsställt flertalet människor, blir de ideologiskt likgiltiga. Det gäller särskilt de extrema idéerna som inte blivit accepterade i överideologin. Så t. ex. har »... i skilda etapper sociali-

98 A.a. s. 23 f.

99 A.a. s. 24.

100 Se ovan s. 67 f.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

seringskravet formellt avskrivits eller i stillhet övergivits ... delvis därför att de breda lagren inom partiet var ointresserade eller avvisande.»¹⁰¹ Där-
emot blev den socialdemokratiska socialpolitiken allmänt accepterad.¹⁰²
Och även statsplanering och statskontroll har växt »i stort sett under all-
män tillslutning».¹⁰¹

Tingsten belyser den ideologiska upplösningsprocessen genom över-
siktliga redogörelser för socialdemokratins programmässiga förändringar i
Västtyskland, Sverige, Norge, Schweiz och Österrike.¹⁰³ Socialdemokra-
tin har nämligen haft den mest utformade ideologin. Om konservatismen
säges, att den »... har självfallet inte någonsin haft en mera fixerad teori
...». Och liberalism »... har väl av enskilda tänkare», heter det, »men inte av
något parti presenterats som ett slutet system, en världsåskådning, i varje
fall inte under detta århundrade.» Han tycks betrakta både konservatismen
och liberalismen som ofullständiga ideologier. De är ju inte ett system av
idéer, vilket hans ideologibegrepp kräver.¹⁰⁴

Det socialdemokratiska partiet har i de nämnda länderna blivit ett de-
mokratiskt parti, »... inriktat på planering, reformer och företrädande av
de intressen, som antas vara arbetsklassens, men utan idéer om en total om-
välvning och samhällets övertagande av produktionsmedlen.»¹⁰⁵ Bakgrun-
den till förändringen har överallt varit densamma: produktionens ökning
och de ekonomiskt sociala reformerna har gjort det orealistiskt att tala om
klasskamp, proletärer, borgarklassens välde och det stora maktövertagan-
det i framtiden. Misstanken om list och oärlighet bakom programändring-
arna är ogrundade.¹⁰⁶ »I England och flera andra stater är det tydligt att
fackföreningsrörelsen snarare återhåller än driver på partiet. De intellektu-
ellas anpassning efter välfärdssamhället motsvaras av arbetarnas.»¹⁰⁷

101 A.a. s. 16.

102 A.a. s. 17.

103 A.a. s. 77 f.

104 Se ovan s. 64.

105 A.a. s. 97.

106 A.a. s. 98 f.

107 A.a. s. 100.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Den empiriska hållbarheten av Tingstens argumentation prövas genom Kurt Samuelssons kritik som behandlas i ett senare avsnitt.¹⁰⁸ Likaså hänvisas till Leif Lewins avhandling *Planbushållningsdebatten* (1967). Endast en viktig punkt skall här beröras. Lewin visar,¹⁰⁹ att socialdemokratin mot slutet 1920-talet i samband med bl. a. arbetslöshetsfrågan råkar ut för en allvarlig kris i sin marxistiska ideologi. Krisen resulterar i början av 30-talet i en delvis ny ideologi. Utformningen är starkt påverkad av den engelske nationalekonomen Keynes kända ekonomilära, vars likheter med viss delar av Marx' lära »... i många avseenden är rent av uppseendeväckande stora», säger Lewin. Wigforss och andra ledande socialdemokrater övergav den marxistiska katastrof- och socialiseringsideologin men bibehöll planbushållningsiden som gav möjlighet att åstadkomma konkreta handlingsprogram och att »... framhålla de värderingar efter vilka samhällsomdaningen borde bestämmas». »Målet var att realisera de gamla socialistiska idealen om frihet från ekonomisk misär och kapitalets makt, om samverkan och solidaritet, om egalitet.¹¹⁰ Lewin påpekar, att Tingsten i *Den svenska socialdemokratins idéutveckling I* inte observerat denna ideologiska förnyelse utan förvandlat socialdemokratin till »ett allmänt välfärds- och reformparti utan distinkta eller utpräglade socialistiska ideer som kännetecken.»¹¹¹

I en rescension¹¹² av Lewins arbete har Tingsten till hälften erkänt sitt misstag. Men han finner Lewins betoning av ideologins roll starkt schematisk och »verkligt missvisande». Han anser, att reformismen i verkligheten dominerade 20-talets socialdemokratiska politik, och att 30-talet präglades av »... först kohandeln och tre års hyggligt samarbete med borgerliga grupper och sedan koalitionsregeringen av socialdemokrater och bondeförbundare från hösten 1936. Är det inte rimligare», frågar han, »att som Per Albin Hansson tala om det ökade samförståndet och folkhemstankens seger på klasskampsteorins bekostnad?» »Nog är det konstigt att se liberalen

108 Se nedan s. 76.

109 Lewin, a.a. s. 34 f.

110 A.a. s. 76.

111 A.a. s. 80.

112 Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 12.6. 1967.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Keynes' av bland andra liberalen Ohlin propagerade krispolitiska linje som en speciellt socialdemokratisk ägodel,» tillägger han.

I Lewins resonemang skymtar ett ideologibegrepp som har likheter med Samuelssons, vilket gör det möjligt för honom att framställa välfärds politikens värden och målsättningar som en välfärdsideologi. Han visar också, att den alltifrån 30-talet varit upphov till partipolitiska motsättningar vilkas styrka inte avtagit med tiden. Detta generella påstående motsäges av överideologins uppkomst och Lewins »konstateranden i fråga om speciella problem» säger Tingsten, som inte vill acceptera Lewins ideologiska tolkning av välfärds politiken.

Lewin anser emellertid, att hans ideologibegrepp är detsamma som Tingstens.

5. Myrdals teori om ideologiernas utveckling

En uppfattning om ideologiernas utveckling som på väsentliga punkter överensstämmer med Tingstens redovisar Gunnar Myrdal i *Beyond the Welfare State* (1960).

Han anser, att i och med den successiva utbyggnaden av välfärdsstaten håller det på att växa fram »a created harmony of interests and opinions». ¹¹³ Med »skapad harmoni» menas inte, att välfärdsstaten skulle vara resultatet av en för alla partier gemensam, målinriktad politik. Det är inte fråga om ett samhälle i överensstämmelse med den klassiska liberalismens harmoni-begrepp. Intresseharmonin har inte sin orsak i intressenas fria spel utan har »... resulted from a long historical process, during which the market forces have been ever more intensively and effectively regulated by acts of public and private intervention.» ¹¹⁴ Genom att en rad *ad hoc* motiverade ingrepp i sin tur framkallat nya dylika ingrepp växte det fram en omfattande statlig reglering, en planhushållning. Samhället har sålunda från början oplanerat successivt kommit att alltmer regleras. Med den tilltagande rationalismen i

113 Myrdal, a.a. s. 59.

114 A.a. s. 58.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

de ekonomiska förhållandena har det uppstått »a higher degree of harmony of interests».¹¹⁴

I »the Organisational State»,¹¹⁵ i »the regulated society»¹¹⁶ finns »a trend towards convergency of attitudes and ideologies».¹¹⁷ Tidigare politiska motsättningar har dels mist sin betydelse, dels ändrat karaktär. »The political debate is becoming increasingly technical in character, even more concerned with detailed arrangement, and less involved with broad issues, since those are slowly disappearing.» De extrema idéerna har övergivits och de principiella motsättningarna ersatts med divergenser i konkreta detaljfrågor.

Socialiseringsfrågan nedtonades av socialdemokratin av två skäl enligt Myrdal. Dels förelåg en »inherited aversion» bland väljarna. Och dels kom välfärdsstatens utveckling att göra socialisering onödig som medel för rörelsens mål. »The industrial firm ... is already, in essential respects, »socialised»».¹¹⁸

Han anser, att »... this harmony of interests and opinions is often concealed by the professionals in the political parties ...».¹¹⁹ När ord som socialism, liberalism och konservatism nämns, skapas en emotionell stämning som »... to the simple minded almost can give a feeling of intellectual elevation.»¹²⁰ Men Myrdal bedömer inte denna harmoni som tillfyllest, ty han ser ett av välfärdsstatens svåraste problem i »the remarkable absence of any adequate positive and realistic ideology of the Welfare State»¹²¹ Är emellertid, såsom Lewins avhandling synes visa, de ideologiska motsättningarna mellan politiska partier och stora folkgrupper fortfarande stora och starka, så är frånvaron av en gemensam adekvat och realistisk välfärdsideologi

115 A.a. s. 31 f.

116 A.a. s. 61 f.

117 A.a. s. 56.

118 A.a. s. 53.

119 A.a. s. 56.

120 A.a. s. 57.

121 A.a. s. 59 Jmfr. Tingstens efterlysning av en ny politisk ideologi. Se denna uppsats s. 10.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

inte »remarkable» utan en naturlig verkan av oenigheten.

6. Kurt Samuelssons ideologibegrepp

Kurt Samuelsson säger i *Är ideologierna döda?* (1966), att Tingsten med flera synes »... i alltför hög grad likställa ideologierna med de stora, grandiosa myterna, fast det bara är vissa ideologier som rimligen kan betraktas som myter. De ser ideologierna överlag som religion och tro i stället för såsom vi gör här, som utifrån redovisade värderingar rationellt motiverade mål för politiken.»¹²² »Vad vi först och främst bör skilja på är ideologierna som värderingar och de *mål* för samhällets omdaning och utformning som härleds ur dessa värderingar och de speciella, självfallet ofta tidsbundna *medel* som de olika författarna inom respektive idékrets anvisade. Men inte heller medlen behöver alltid vara strängt tidsbundna, annat än i teknisk mening», ty »... själva reformkraven, till exempel fri utbildning för alla, fri sjukvård för alla, kan vara lika aktuella medel för att förändra samhället.»¹²³

Samuelsson fattar alltså ideologin som i första hand uppbyggd av värderingar. Men han talar också om »begrepp»,¹²⁴ »ideer»,¹²⁵ »aspekter»¹²⁶, »tankegångar» och »allmänna postulat, normer, grundsatser»,¹²⁷ vilket tyder på att det är fråga om värderingsbestämda tankar. Som exempel nämnes »tro på förnuftet, krav på jämlikhet — eller försvar för ojämlikhet — krav på broderskap, hänförelse för myten osv.»¹²⁷ Dessa tänkesätt påverkar människors tänkesätt och handlande men har ofta inte »... uppstått ur en viss social och ekonomisk verklighet» utan »ur andra idéer».¹²⁷ Och de »... måste i högsta grad betecknas som tidlösa.»¹²⁷

Här synes Samuelsson djärvt bortse från ideologins karaktär av värdering och endast avse dess begreppsliga innehåll. Den verkliga värderingen

122 Samuelsson, a.a, s. 80.

123 A.a. s. 79.

124 A.a. s. 65.

125 A.a. s. 63.

126 A.a. s. 66.

127 A.a. s. 77.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

är ju alltid en tidsbunden socialpsykisk företeelse. Så t. ex. har en värdering som »hänförelsen för myten» ringa aktualitet i vår rationalistiska tid. Och detsamma gäller »kravet på jämlikhet» under antiken och medeltiden.

Att Samuelsson lämnat ideologiernas socialpsykologiska verklighet och hamnat i en abstrakt idéell värld visar hans sätt att förklara uttrycket »tidlösa». Frågan är om han menar idéns sanning eller dess praktiskt politiska giltighet eller helt enkelt dess karaktär av abstrakt begrepp. Enligt en tanke är idéerna tidlösa, därför att vilken »... epok som helst kan med samma rätt ha anledning att diskutera dem som »goda» eller »dåliga».»¹²⁸ Idéerna tänkes här som tidlösa begrepp som abstraherats från det historiska och psykiska verklighetssammanhanget och sedan kan vara objekt för olika tiders diskussioner och värderingar.

Men som exempel på tidlöshet nämnes också »vissa försök till generella tolkningar av verkligheten» som inte behöver »... inskränka sin giltighet till sin egen tid. De kan stundom alldeles utan, stundom endast med små justeringar, ha en så generell karaktär att de kan användas i många andra sammanhang för — riktiga eller oriktiga — slutsatser.»¹²⁹ Det hänvisas till »Ricardos jordrönteteori, Malthus' befolkningslära, Marx' teori om klasserna osv.» Här tycks tidlösheten avse idéns sanning. Men empiriska sanningar är ju inte oföränderliga, varken de exemplifierade eller de som medför »oriktiga slutsatser».

Enligt en annan tanke utmärker tidlöshet inte bara »eviga» värderingar» utan också »generell vetenskaplig metod»¹³⁰ »Dessa metoder — eller synsätt — bör kunna appliceras på vilka samhällsförhållanden som helst i vilken period som helst. De är generella.»¹³¹ Deras »... användbarhet beror på deras egen inre logiska konstruktion eller felen i denna, inte på verklighetens förändringar.»¹³¹ Här är det oklart, om tidlösheten avser metodens, synsättets karaktär av abstrakt begrepp som rent teoretiskt utan anspråk på

128 A.a. s. 77.

129 A.a. s. 78.

130 A.a. s. 80-81.

131 A.a. s. 79.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

sanning kan användas i alla tider, eller om det är fråga om metodens vetenskapliga användbarhet. I senare fallet kan påpekas, att det ju också hör till »verklighetens förändringar», att vetenskapliga problemställningar förändras, och att därför gamla metoder och synsätt inte längre kan användas.

Samuelsson klargör inte, hur en värdering kan vara tidlös, varför hans begrepp om en tidlös ideologi blir oklart. Sammanfattningsvis kan sägas, att Samuelsson fattar den politiska ideologin som ett komplex av praktiska satser som utsäger tidlösa värderingar och som för med sig teorier om lämpliga medel för målens förverkligande. Hans ideologibegrepp tycks inte såsom t. ex. Mannheims och Hägerströms vara socialpsykologiskt men är ändå huvudsakligen psykologiskt till skillnad från Tingstens semantiska formallogiska. Det kan räknas till Næss' ovannämnda grupp ³¹³² och medför vid användning en tautologi.

7. Samuelssons teori om ideologiernas roll i välfärdssamhället

Samuelsson börjar med »... att söka referera och inringa ideologierna som sådana och framför allt deras ekonomiska och sociala syn», varvid det inte är fråga om att »... söka fastställa deras ofta dunkla och egendomliga öden hos de olika politiska partier, som sagt sig stå på den ena eller andra ideologins grund.»¹³³ Han ledes härvid av sitt ovan analyserade ideologibegrepp. Med undantag för marxismen var de traderade ideologierna inte »... tämligen klart från varandra avgränsade fasta system, ett slags arméer av idéer med en uniformering som gjorde det lätt att särskilja dem ...»¹³⁴

De var i stället blandideologier, produkter av olikartade ideologiska tankeorienteringar i en gemensam kulturkrets.¹³⁵ Det gäller om liberalismen, konservatismen och socialismen, vilken sistnämnda liksättes med den »demokratiska socialismen» hos socialdemokratin.¹³⁶

132 Se ovan s. 53.

133 A.a. s. 74.

134 A.a. s. 43.

135 A.a. s. 64.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Här betraktas ideologierna enbart från deras intellektuella sida. Och han tar lätt på frågan om det marxistiska inflytandet på socialdemokratien. »Det är riktigt», säger han, »att hos de demokratiska socialistiska riktningarna (socialdemokratien) och särskilt hos den tyska ett tidigt starkt marxistiskt inflytande kom att göra sig gällande. Men detta inflytande trängde aldrig till kärnan i dessa riktningars åskådning. Det kom snart nog, särskilt i England och Skandinavien, att bli tämligen betydelselöst jämfört med de idéer som var gemensamma med de förmarxistiska socialisternas.»¹³⁷ Några få år in på 1900-talet kan »revisionismen», kravet på demokrati och successiva reformer, »evolutionen», sägas ha definitivt avgått med segern inom de socialdemokratiska partierna.»¹³⁸

Samuelsson bortser från de socialdemokratiska programförklaringar — t. ex. det svenska och det schweiziska 1920, det österrikiska Linz-programmet 1926 och det norska 1933 — som oförnekligt har klart formulerad marxistisk tro. Lewin ger i förutnämnda avhandling en framställning som visar, att den marxistiska ödestron råkar ut för en allvarlig kris först vid slutet av 20-talet.

Samuelsson definierar den demokratiska socialismen som »förnuftstroende; optimistisk framstegstro; dynamisk samhällssyn; starkt reellt frihets- och jämlikhetsideal och lyckokrav ... demokratin», den sistnämnda kanske mer som medel än mål.¹³³ Definitionen utsäger ingen socialpsykologisk anknytning till de lägre samhällsgruppernas behov, vilket överensstämmer med hans ideologibegrepp. Men de abstrakta tankarna och värderingarna får uppenbart mycket olika konkret innehåll, om de sättes i relation till arbetarklassens eller medelklassens verkliga behov.

Tingsten invänder mot Samuelssons definition, att denne gjort socialdemokratien till »... vad han själv anser bra ...»¹³⁹ för att rädda den från ideologisk död. »Genom att från början förtunna begreppet socialism till vissa

136 A.a. s. 28 f. Om den »demokratiska socialismen» se Tawney, R. H. *The Acquisitive Society* /1921/ och *Equality* /1931/.

137 A.a. s. 28.

138 A.a. s. 39.

139 Tingsten 1966 s. 15.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

allmänna värderingar genomför Samuelsson så att säga på egen hand den ideologiska upplösningsprocess som obestriddigt försiggått inom »de lyckliga demokratierna» och kan alltså förklara att socialismen i det väsentliga blivit orubbad.»¹⁴⁰ »Denna Samuelssons säkerligen hederligt och oskuldsfullt tillämpade teknik ...»,¹⁴¹ såsom Tingsten uttrycker det, förnekar Samuelsson.¹⁴²

Enligt hans övriga definitioner utmärkes liberalismen av »ett frihetsideal och ett jämliketsideal som i huvudsak var formella»,¹⁴³ medan konservatismen lika bestående är »formellt frihetlig men inte anhängare av jämlikhetskravet knappt ens formellt» och visar »misstänksamhet mot utveckling och förändring». ¹⁴⁴ Frågan om denna beskrivning är tillfyllest kan här lämnas därhän.

Samuelsson formulerar sedan sin problemställning genom följande frågor.¹⁴⁵ Hur har verkligheten påverkat ideologiernas ställning? Hur har ideologierna påverkat och påverkar fortfarande verkligheten? Med »verklighet» betecknas »samhället», »miljön»,¹⁴⁶ »de ekonomiska, sociala och politiska förhållandena». ¹⁴⁷

Tingstens svar på första frågan var, att det utvecklats en värdegemenskap »... så total, att det inte längre finns utrymme för olika ideologiska uppfattningar.»¹⁴⁸ Samuelsson prövar svarets sanning genom att undersöka tre olika alternativ. Antingen har verkligheten förändrats till den grad, att »... ingen av de politiska ideologierna har någon aktualitet ...», därför att de »... helt enkelt inte kan tillämpas.» Eller har »... åtminstone i huvudsak, en av de skilda ideologierna »fått rätt» ... och blivit den allmänt omfattade.» Eller har »... både verkligheten och ideologierna smält samman i ett

140 A.a. s. 14.

141 A.a. s. 15.

142 Arbetet 12.9. 1966.

143 Samuelsson a.a. s. 73.

144 A.a. s. 74.

145 A.a. s. 122.

146 A.a. s. 79.

147 A.a. s. 75.

148 A.a. s. 80.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

slags kompromiss, där inga egentliga motsättningar mellan idéerna kan råda».¹⁴⁸

I det första alternativet har »värdegemenskap» betydelsen samhällsmedlemmarnas delaktighet i samhällets värden, i det andra gemensamma värderingar hos de politiska partierna, och i det tredje tycks Samuelsson mena bådadera, d. v. s. att både samhällsmedlemmarna och partierna har samma värderingar. Det första alternativet avvisar han, emedan det är oförenligt med han ideologibegrepp som ju omfattar »tidlösa» idéer.¹⁴⁹ Det andra anser han inte trovärdigt av historiska skäl.¹⁵⁰ Alltså återstår det tredje som antog en sammansmältning av »verkligheten och ideologierna».¹⁵⁰ I en tidigare för Samuelsson tillgänglig skrift har Tingsten formulerat samma uppfattning så: »Ekonomiskt-socialt har ideologiskt och sakligt en utjämning ägt rum, vars resultat nära nog är värdegemenskap på de väsentliga punkterna.»¹⁵¹ Men för honom är det huvudsakligen fråga om ideologiernas roll i de partipolitiska motsättningarna, alltså deras funktion som politisk tro, medan det för Samuelsson i det anförda resonemanget gäller ideologiernas praktiska användbarhet. d. v. s. deras relationer till samhällsmedlemmarnas faktiska värderingar och behov.

Samuelsson förnekar, att »... verkligheten förvandlats på de senare hundra eller hundrafemtio åren ... till den milda grad», att de ideologiska skillnaderna mellan partierna blivit ointressanta.¹⁵² Ty dels är förändringen »till en del ett resultat av en ideologiskt betonad politik» och inte »ett bevis på ideologiernas kremering»,¹⁵³ och dels är det så, att »... inte ens i det, för de flesta, höga välståndets och den socialpolitiska trygghetens samhälle är skillnader och målsättningar borta.»¹⁵⁴ »Verklighetens förändringar har inte varit ägnade att ta död på ...» ideologierna.¹⁵⁵ Han menar alltså, att ide-

149 A.a. s. 80–81.

150 A.a. s. 83.

151 Tingsten 1963 s. 165.

152 Samuelsson a.a. s. 83–84.

153 A.a. s. 98.

154 A.a. s. 99.

155 A.a. s. 101.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

ologierna fortfarande är partipolitisk tro, därför att det ännu existerar sociala och ekonomiska skillnader mellan samhällsgrupperna. Och han tänker särskilt på den demokratiska socialismen som till skillnad från socialliberalismen kan gå längre i sina krav på statliga ingripanden, låt vara att den av taktiska skäl går långsamt fram.¹⁵⁶

Här är det fråga om ideologiernas praktiska användbarhet, d.v.s. på vilka sociala och ekonomiska områden som Samuelsson anser att partipolitiska motsättningar är tänkbara. Detta är ointressant för Tingstens problemställning. Samuelsson menar emellertid också, att det fortfarande finns partipolitiska motsättningar av ideologisk natur. Och han klargör med en helt annan konkret skärpa än Tingsten välfärdsstatens framväxt och dess politiska problematik. Den viktiga frågan om ett parti i sin politik är påverkad enbart av samhällsgruppers behovsbestämda intressen eller om dess målsättningar är ideologiskt utformade avvisar emellertid Samuelsson som en fråga om »den meningslösa gränsen».¹⁵⁷ Det borde den dock inte vara, om ideologiernas idéer är »tidlösa».

»Blev keynesianismen¹⁵⁸ något av en teoretisk bas för ideologiernas sammansmältning eller upplösning?»¹⁵⁹ frågar han och svarar nekande genom hänvisning till att de politiska partierna fortfarande liksom på 30-talet har olika uppfattningar om samhällsnyttan av statsingripanden. Huvudproblemen gäller, hur man »... i all strävan efter höjd konsumtion får tillräckligt utrymme för de investeringar som ska möjliggöra fortsatt ekonomisk tillväxt» och hur man »... ska få tillräckliga resurser för att möta, både på konsumtions- och investeringssidan, de ständigt ökande anspråken gentemot staten och kommunerna.»¹⁶⁰ Frågorna om »inkomstsocialisering», utvidgningen av »den offentliga sektorn» och den statliga dirigeringen av kapitalinvesteringarna i näringslivet ger enligt Samuelsson upphov till ide-

156 A.a. s. 98, 99.

157 A.a. s. 175 f.

158 Om keynesianismen i Sverige, se Landgren, K-G., *Den »nya ekonomin» i Sverige ... /1960/*. Jmfr. Wigforss *Fribet och gemenskap*, s. 132 f.

159 Samuelsson, a.a. s. 95.

160 A.a. s. 97.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

ologiska motsättningar mellan partierna.

Han har därmed kommit in på den andra här ovan relaterade huvudfrågan som gäller hur ideologierna påverkat och påverkar de socialekonomiska förhållandena. Den är ingående belyst särskilt vad gäller USA. Vad angår dagens politiska läge i Sverige anser han, att man både i partiernas principprogram och i deras praktiska politik kan utläsa bestämda ideologiska mönster som är olika. De tre borgerliga partiernas program från åren 1956–62 uppvisar idéer av traditionellt slag.¹⁶¹ Högerens program är konservativt i sin inställning till kristendomen och staten samt liberalt konservativt till den privata företagsamheten, ägandet och socialpolitiken (minimiskyddet). I centerpartiets program återfinns bondekonservativa grundtankar om den fria konkurrensen, kristendomen, socialpolitiken och skattepolitiken. Och folkpartiets program betonar den fria företagsamheten och den privata äganderätten som framstegets bästa förutsättningar och grundvalarna för de liberala friheterna.

Samuelssons behandling av socialdemokratins programenliga ideologi klargör inte i detalj vad tidigare program krävt utan håller sig till programmet från 1960 som av Tingsten anses var slutstadiet i en successiv avideologisering.¹⁶² »Grundinställningen» säges vara densamma 1960 som 1944 och 1920. »Kraven på samhällsomdaning, demokratisering av makten över produktionen och dess fördelning och på att »medborgarna frigöres från beroende av varje slags maktgrupp utanför deras kontroll» ... kvarstår i de nya formuleringarna med samma, och delvis ökad, skärpa»,¹⁶³ påstår Samuelsson. Det är inte fråga om att kräva total socialisering, säger han. »Man ser betydligt mer »pragmatiskt» på själva företagsformerna ...» än vad fallet är i de borgerliga partiernas program. »Ägandeförhållande» och »företagsformer» ses »helt ur funktionell synpunkt», d. v. s. med hänsyn till »produktionsresultaten» och »deras fördelning».¹⁶⁴ Principen för fördel-

161 A.a. s. 153 f.

162 Tingsten, *Från idéer etc* s. 186.

163 Samuelsson, a.a, s. 159.

164 A.a. s. 160.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

ningen är inkomstutjämning i jämlikhetens anda. Visserligen talar både socialdemokratien och folkpartiet om jämlikhet, men ordet har olika konkret innebörd, säges det.

Som exempel på stora praktiska problem som avslöjat partipolitiska ideologiska motsättningar nämner Samuelsson ATP-frågan och arbetsmarknadspolitiken. Den förra präglades av motsatsen mellan idén om obligatoriet och idén om valfriheten samt av motsatta uppfattningar om ATP-fondernas statsdirigerade handhavande och användning. Och i diskussionen kring arbetsmarknadspolitiken gjorde och gör sig de socialistiska idéerna om reell frihet och jämlikhet gällande.¹⁶⁵

För att kunna besvara den viktiga frågan om partiernas ideologiska olikheter får man inte enligt Samuelsson utgå från att partierna i sin politik följer en gång för alla givna direktiv, vars resultat avses bli en ny samhällsordning, t. ex. ett totalt socialiserat näringsliv. Detta låter egendomligt med hänsyn till hans ovannämnda definitioner av partiernas ideologier och hans teori om ideologierna som »tidlösa» idéer. Men meningen är den, att ett fastställande av de ideologiska skiljaktigheterna måste ske förutsättningslöst och empiriskt genom analys av partiernas agerande i sociala och ekonomiska frågor.

Samuelsson finner emellertid, att det inte går att bedöma enskilda åtgärder, konkreta politiska ståndpunkter som ideologiska eller icke-ideologiska. Metoden måste i stället vara den att en rad åtgärder ställs in i ett större sammanhang för att kunna ge en helhetsbild av ett ideologiskt mönster som utmärker ett parti. Det gäller att vaska fram gränslinjer som förefinns under en till synes ideologisk utjämning. Partierna rör sig ofta med samma komplex av värderingar, t. ex. frihets- och jämlikhetsvärderingarna. Men bakom »ordens skynken»¹⁶⁶ döljer sig olika föreställningar om hur målen skall konkret förverkligas. Ofta finns en gemenskap i vissa frågor som för med sig att meningsmotsättningar i andra frågor undervärderas eller inte observeras. Kompromisserna skymmer undan »vad de olika partierna

165 A.a. s. 161.

166 A.a. s. 179.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

egentligen vill, hur skilda deras strävanden egentligen är ...»¹⁶⁷

Samma utplånande effekt vållar vad Samuelsson kallar »trascapatrullo-metoden»¹⁶⁸, d. v. s. att oppositionen vid ett regeringspartis långvariga maktinnehav tenderar att ideologiskt sett närma sig den förda politiken så långt som möjligt, vilket ingalunda betyder, att denna politik skulle fullföljas, om oppositionen kom i regeringsställning. Det rör sig här om taktisk kamp om marginalväljarna. Utrymmet för sådant spel är emellertid begränsat till följd av den ideologiska medvetenhet som partiets »kärntrupper»¹⁶⁹ och stora delar av dess väljarkår visar. Ideologierna skjutes ofta undan i den parlamentariska maktkampen, men »... de tränger sig på omvägar obevekligen fram igen.»¹⁷⁰

De traderade värderingarna, allmänna målsättningarna lever kvar, säger Samuelsson. Däremot har medlen, metoderna i stor utsträckning förändrats på grund av samhällsutvecklingen. Man har också ofta kommit att förorda samma metodik, när målen för medlen är olika. Det föreligger sålunda en rad faktorer som gör de ideologiska skiljelinjerna oklara. »Men det förändrar inte deras reella existens och kraft.»¹⁷¹

Samuelsson synes ha svårt för att visa, att de partipolitiska motsättningarna är av ideologisk natur vad avser »tidlösa» värderingar. Det är obestämt, om han enbart menar de traderade idéerna enligt hans definitioner på de olika ideologierna eller om han också tänker på nytillkomna praktiska målsättningar, t. ex. värderingen av ett starkt neutralitetsförsvar, och på anvisningen av medel i de växlande politiska situationerna. Han talar om »avgränsbara ideologiska mönster» som är olika för partierna men som inte klart framträder i deras handlingar. Hur kan man veta vad ett parti verkligen vill ideologiskt sett, när »ordens skynken», kompromissbeslut, »trascapatrullometod» och taktisk kamp om marginalväljarna döljer partiernas verkliga mål och värderingar?

167 A.a. s. 182.

168 A.a. s. 184 f.

169 A.a. s. 190.

170 A.a. s. 196.

171 A.a. s. 198.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Samuelsson kunde svara, att man från anvisningen av medel kan sluta till att vissa bestämda ideologiska mål omfattas av ett parti. Men slutledningen är empiriskt ohållbar, eftersom det som Samuelsson tror är medel kan vara rätt och slätt ett praktiskt mål i en bestämd politisk situation. Här till kommer att de av partierna föreslagna »medlen, metoderna» säges vara ofta desamma och förändras under samhällsutvecklingen.

Om den diskuterade ideologiska motsättningen är så beskaffad som Samuelsson gör gällande, bör den vetenskapligt sett vara mycket svår att konstatera. Man kan ju inte säga, att den finns, — därför att man tror, att den finns. En omfattande attitydundersökning bland riksdagsmän och väljare är nödvändig för att fastställa, om de politiska motsättningarna vållas av bestående trosbestämda ideologier eller av enbart intressebestämda attityder med mål och värden som förändras med samhällets utveckling på olika områden.¹⁷²

8. Ernst Wigforss' ideologibegrepp

Ernst Wigforss har i tidningen *Arbetet* i en serie artiklar kritiserat Tingsstens uppfattning om ideologiernas död. Han vill inte fatta ideologierna som huvudsakligen »verklighetsomdömen». »Det finns antagligen inget mått att mäta delarnas betydelse i en sådan förening», säger han och fortsätter: »Viktigare är att man ofta har anledning fråga, om inte värderingar redan smugit sej in i beskrivningen av verkligheten.»¹⁷³ Han tror inte på möjligheten »... att dra några klara gränser mellan värde och verklighet ...»¹⁷⁴ i fråga om de politiska ideologiska satserna, hur önskvärt detta än vore.

Wigforss anser tydligen, att den semantiska formallogiska aspekten på den politiska ideologin inte är så givande som den psykologiska. Hans försök till definition, »En ideologi är en känslomässig reaktion mot en på ett visst sätt uppfattad verklighet»,¹⁷⁴ är naturligtvis för vid, eftersom den om-

172 Jmfr. Rokkan, S., *Sammenlignende Politiksociologi* /1958/.

173 *Arbetet* 7.12. 65.

174 *Arbetet* 20.1. 66.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

fattar alla slags värderingar. Men den visar, att han betraktar ideologin som en psykologisk emotionell företeelse. Ideologibegreppet blir konkretare och adekvatare, då han säger, att »... en ideologi innehåller värderingar, gillande eller ogillande. Och dessa värderingar måste rimligtvis gälla en bild av verkligheten sådan som man uppfattar den. Också bilder av verklighet som ännu inte existerar, men sådan man önskar den. Om dessa känsloreaktioner är av en karaktär som eggat till handling, antingen för att ändra på det som är eller för att bevara det, blir ideologin vad Næss kallar dynamisk.»¹⁷⁵ Wigforss avser här alla politiska ideologier, inte bara de traderade. Ty välfärdsideologin säges ha ideologibegreppets alla rekvisita »... både i fråga om känslomässiga värderingar och förmåga att ge direktiv för handlandet»¹⁷⁵ Och den socialistiska ideologin »... innehåller värderingar och leder till en praktisk politik som kräver förändringar i det bestående.»¹⁷⁶ Även fredsideologin säges ha »alla de vanligen anförda kännetecknen på en ideologi»¹⁷⁵ Och helt allmänt talar han om »... den till handling drivande värderingen och en bild av verkligheten. Tagna tillsammans blir de vad som vanligen kallas beskrivning på ideologi.»¹⁷⁷

Wigforss säger inte, om de ideologiska värdesatserna är »explicit» eller »implicit» i Næss' ovan relaterade mening,¹⁷⁸ eller om en ideologi kan omfatta endera eller bådadera. Hans ideologibegrepp har ytterligare bestämningar. I svaret på frågan hur en ideologi kan bli »sårad till döds av kritik»,¹⁷⁵ nämner han det »... drag av teoretisk samhällskonstruktion som tycktes vara gemensamt för ideologierna»,¹⁷⁹ och som kritiken kan visa inefatta »antaganden som strider mot varandra, eller ... tomma ord utan fattbar innebörd». ¹⁷⁵ Uttrycket »tycktes vara gemensamt» tyder emellertid på att bestämningen inte anses vara nödvändig för begreppet.

En ideologi kan nämligen dö bort av andra skäl som i jämförelse med den vetenskapliga kritiken är »viktigare och avgörande», nämligen »... att

175 Arbetet 30.11. 65.

176 Arbetet 18.3. 66.

177 Arbetet 5.12. 65.

178 Se ovan s. 53.

179 Arbetet 28.11. 65.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

en samhällsutveckling försiggått, som genom att undanröja sociala missförhållanden röjt undan jordmånen för de radikala utopierna.»¹⁷⁵ Detsamma är förhållandet, när »krigsideologin», d. v. s. tron på att krig är »önskvärda», förefaller »allmänt stötande» och för med sig att även »fredsideologin» förlorar sin »gamla karaktär». Här är det tydligen fråga om en nödvändig egenskap, nämligen ideologins karaktär av tro.

Vidare säger Wigforss, att en ideologi kan bli så allmänt accepterad, att den »uppfattas som sunt förnuft».¹⁸⁰ Så var fallet, när den politiska demokratin, » ... en av de farligaste revolutionära ideologierna segrat till den grad att en del av dess dyrkare helst vill föra den över i en idévärld för sig, oåtkomlig för tvisterna om de misstänkta ideologierna.»¹⁸⁰ Egenskapen »uppfattas som sunt förnuft» är givetvis inte nödvändig för hans ideologibegrepp.

Slutligen kan ideologier, t. ex. »extrem» socialism och »extrem» liberalism, »... försonas i en sammanjämkning och när den tycks behärska fältet, har den för många förlorat sin karaktär av ideologi, hur mycket än välfärdspolitiken fyller alla villkor både i fråga om känslomässiga värderingar och förmåga att ge direktiv för handlandet.»¹⁸⁰ Här gäller det ideologins natur av att vara praktiskt funktionerande i politiskt reformarbete, låt vara att den nämnda konkreta ideologin omfattas av alla demokratiska partier. Denna politiska funktion är uppenbart en nödvändig beståndsdel i Wigforss' ideologibegrepp.

Ideologins egenskap att vara en bild av verkligheten eller av en framtida verklighet har Wigforss mera ingående sysslat med i uppsatsen »Om provisoriska utopier» (*Insikt och handling* 1958).¹⁸¹ Påverkad av Mannheim tänker han sig utopin (ideologin) som ett odogmatiskt eller provisoriskt fattat samhällstillstånd. Och han »... vill ge skäl för uppfattningen att vi behöver sådana tankebilder som mål eller riktlinjer vid en medveten praktisk strävan att förändra ett givet samhälle.»¹⁸² Utopins betydelse ligger i att den

180 Arbetet 30.11. 65.

181 Sidhänvisningarna är till *Frihet och gemenskap*, där uppsatsen omtryckts.

182 A.a. s. 84.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

klargör »... vad det är man eftersträvar»,¹⁸³ dock inte dogmatiskt utan med hänsyn till vad som »synes mest sannolikt» och hur » ... det kommande i verkligheten gestaltar sig.»¹⁸³

Här är det inte fråga om tidlösa värderingar. En realistisk utopis utformning anser Wigforss vara beroende av den till synes oemotståndliga ekonomiska utvecklingen mot större effektivitet i produktionen med utsikter till högre levnadsstandard. Den politiska frågan om den rättvisa fördelningen av standardökningen besvarar han på flera sätt som visar hans djupa engagemang i detta ideologiskt viktiga problem. Rationalismen som »... utgör en förbindande länk mellan företeelser på olika områden» säges ha »... en tendens att behandla människor lika. Detta element av rationalitet, förnuft uppfattas som det i särskild mening mänskliga, som gör att människorna känner sig vara något egenartat, på något djupt sätt likvärdiga. Det tar sig uttryck inte minst i idéerna om vad som är rättvisa människorna emellan.»¹⁸⁴ Att människor kan känna på angivna sätt är Wigforss själv ett exempel på. Det finns ju varken ett begreppsligt eller ett empiriskt samband mellan förnuftighet och likvärdighet hos människor. Det hör hemma i naturrättstänkande och mystik och förutsätter, att alla människors förnuft är likartat och ett objektivt värde.

Han söker också anknyta utopins utformning till »... vissa tendenser och grundläggande värderingar, som redan börjat sätta sin prägel på utvecklingen i västliga demokratier ...» och som kallas frihet, jämlikhet och broderskap.¹⁸⁵ I strömfåran från upplysningstiden blandar sig också tillflöden från andra källor, inte minst en religiöst färgad allmän mänskokärlek.¹⁸⁶ »Och jämlikheten har blivit en central idé, med krav på tillämpning inom alla livets områden», allas lika rätt till frihet.¹⁸⁷ Frågan om »... hur

183 A.a. s. 104. Mannheim som Wigforss omnämner /s. 151/ talar om »... what is to regarded as truly utopian /i. e. realizable in the future/ in the outlook of a rising dass ... »Mannheim, 1966, s. 184. Se även 118–119.

184 Wigforss, a.a. s. 116.

185 A.a. s. 116.

186 A.a. s. 116, 119.

187 A.a. s. 116, 117.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

denna lika rätt i praktiken skall ta sej ut och med vilka medel den skall genomföras ...» vållar emellertid utopimässiga motsättningar mellan de politiska partierna. Men »behovet av omedelbar mänsklig gemenskap» verkar som en motvikt mot »rationalismen» (?!). Och i de socialistiska utopierna försöker man försona motsättningarna genom starkt framhävande av känslomässig samhörighet mellan människorna.¹⁸⁸

Wigforss nöjer sig sålunda inte med en »förståndsmässig» motivering för behovet av utopier. Han tror sig också om att känslomässigt »... ha stöd också från krafter, som växer fram ur behovet av idealföreställningar och som endast utopierna anses ha förmåga att frigöra.»¹⁸⁹ Men eftersom olika moraliska värderingar gör sig gällande hos skilda folkgrupper, måste utopisten kunna motivera sina egna moraliska värderingar på sådant sätt, att någon grad av enighet kan uppkomma. Detta problem, säger han, kan inte lösas med den värderelativistiska tron, att alla värderingar är »lika goda», låt vara att relativismen teoretiskt sett inte kan vederläggas.¹⁹⁰

Tanken att alla värderingar är »lika goda» innebär, att de tänkas ha ett och samma värde som då är objektivt och oberoende av de olika värderingarnas värden, vilket motsäger relativismen. Wigforss' uppfattning om hur utopisten kan framgångsrikt motivera sina moraliska värderingar grundar sig på Hans Larssons och Ernst Cassirers värdefilosofiska konvergensteori, vars vetenskapliga värde har ifrågasatts.¹⁹¹ Den allmänna giltigheten av en konkret värdesats kan blott formallogiskt härledas ur en abstrakt värdesats (t. ex. Alla människor har samma värde, samma rätt till frihet och behovstillfredsställelse. Alltså har vita och färgade samma värde etc.) Ty de behovsbestämda socialpsykologiska värderingarna fungerar på annat sätt än logiska resonemang, nämligen psykofysiologiskt och associativt. Lika litet finns det någon logisk grund för satsen »vill vi målet, så måste vi också vilja med-

188 A.a. s. 117.

189 A.a. s. 121.

190 A.a. s. 122 f., 130 f. Wigforss synes ha uppfattat Hägerströms kända värdenihilism som värderelativism.

191 Se Ross, *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* /1933/ s. 445, där tänkesättet i fråga betecknas som »Pseudologik eines Pseudodenkens».

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

let», ty det kan i verkligheten vara fråga om två olika värderingar.

Wigforss anvisar även en annan mera realistisk väg till politisk enighet. »Det måste vara betydelsefullt om man kan röja upp med alla de orsaker till oförenliga värderingar som har sin grund i olika uppfattning om faktiska förhållanden och deras konsekvenser. Att mycket av de stridande värdeomdömena har sin grund i dylika tvister om fakta förefaller obestridligt», säger han.¹⁹² Naturligtvis kan kunskaper om fakta påverka valet av behovsobjekt. Men fakta måste då inses tillfredsställa ett aktuellt behov. Ty de olika och många gånger motsatta politiska värderingarna är ju i första hand uttryck för olika behov och känslomässiga attityder hos skilda samhällsgrupper. Först när dessa irrationella faktorer tenderar att bli likartade hos alla grupper, kan någon enighet i en politisk ideologis utformning nås.

Ytterligare en annan väg är att utopierna »... ställas upp för att bli utgångspunkt och underlag för den prövning, som bara kan äga rum inom en konkret samhällelig verklighet.»¹⁹³ Men en sådan enighet vill Wigforss inte betrakta som bevis för »riktigheten» hos en utopis värderingar, låt vara att han uppskattar denna enighet. Men en politisk enighet i att verklighetspröva ett partis ideologi förutsätter, att ideologin betraktas som helt enkelt en metodlära, en teknologi. I ett land med relativt stora socialekonomiska skillnader och partimotsättningar synes detta vara omöjligt.

9. Wigforss' teori om ideologiernas roll i välfärdssamhället

Wigforss betraktar existensen av välfärdsideologin som ett »faktum» som »... klart strider mot ... satsen att ideologiernas tid är förbi.»¹⁹⁴ När han skrev detta hade Tingsten inte publicerat *Från idéer till idyll*, där han ändrat sin ståndpunkt och liksom Wigforss accepterat tanken på en för alla demokratiska partier gemensam »överideologi». De har emellertid olika syn-

192 Wigforss, a.a. s. 125.

193 A.a. s. 131.

194 Arbetet 30.11. 65.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

punkter¹⁹⁵ på frågan om ideologiernas roll. För Tingsten gäller den de partipolitiska motsättningarna, för Wigforss däremot den praktiska betydelsen för det politiska reformarbetet överhuvud.

För Wigforss är det nämligen »... klart att intresset för en diskussion om socialistisk ideologi inte kan vara oberoende av frågan om ideologin har någon betydelse för den praktiska politiken.»¹⁹⁶ Han menar, att så är fallet i fråga om u-landshjälpen, om vi vill »... i verkligen kännbar grad dela med oss av vårt relativa överflöd», ty det kan »... inte gärna bli utan inflytande på hur vi betraktar välfärdens fördelning också inom vårt lands gränser.» En socialistisk ideologi kommer att få praktisk betydelse, menar han, också i striden mellan parterna på arbetsmarknaden, när man tar upp »... frågorna om villkoren för effektivitet i produktionen men också om lönerna och inflationen, och löntagarnas ställning i produktionsprocessen överhuvud.»

Han synes anse, att starka u-lands- och låglönegruppbbehov kommer att framtvunga socialistiska politiska målsättningar och reformer. Men han diskuterar inte frågan om vilken innebörd denna framtida ideologi bör ha enligt hans värderingar. Hans reflexioner kan tas som symtom på att socialistisk jämlikhetsideologi lever kvar även hos mycket bildade män. Och de erinrar om det slags marxistiska förutsägelser som har verkat och ännu verkar hos många människor genom »... deras apokalyptiska, varför inte säga moraliska karaktär att vara profetior om ett rättfärdighetens rike.»¹⁹⁶ Orden är Wigforss'.

I den viktiga frågan om de partipolitiska motsättningarna skall tolkas ideologiskt eller inte, säger han, att »... redan hänvisningen till jämvikt och dödläge går ut ifrån att det finns en självklar samhörighet mellan partier som kallas borgerliga och en lika självklar klyfta gentemot socialdemokratien.» Han menar, att det finns en uppenbar logisk motsägelse mellan »påstående om ideologisk enighet och den faktiska klyvningen av partier efter ideologiska linjer»,¹⁹⁷ en klyfta så bred och en skillnad »... så självklar,

195 Se ovan s. 50.

196 Arbetet 23.1. 66.

197 Arbetet 16.1. 66.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

att den inte ens behöver i ord formuleras.»¹⁹⁸ Motsägelsen säges ha sin grund i en feltolkning av det politiska sakläget. Man påstår nämligen, att »... välfärdspolitiken är så allmänt godtagen, också av flertalet borgerliga, att ingen politik på annan grund har utsikter att vinna flertal bland väljarna.»¹⁹⁷ Verkligheten är i stället den, att de borgerliga politikerna tror, att en stark borgerlig opposition kan få socialdemokratien att föra en välfärds politik efter en för de borgerliga godtagbar linje. Bortsett från denna deras fruktan för en socialistisk socialdemokratisk politik, kvarstår enligt Wigforss »... det faktum att intresse motsättningarna mellan socialdemokratiens och de borgerliga partiernas väljarunderlag fortfarande är tillräckligt stora för att inom ramen för en välfärds politik vidmakthålla en spänning som på viktiga punkter går efter de tidigare ideologiska linjerna.»¹⁹⁷

Sistnämnda påstående gäller ekonomiskt sociala intresse motsättningar som naturligtvis inte utan en brett upplagd attitydundersökning kan visas vara av ideologisk natur. De förmögenhetslösa, relativt lågavlönade och socialt lågvärderade socialdemokratiska väljarna kanske bara vill få en bättre ekonomi, medan de borgerliga partiernas väljare lika ideologifattigt drives av insikten om att deras relativa välstånd är beroende av att normerna för de sociala och ekonomiska skillnaderna mellan samhällsgrupperna bibehålls oförändrade åtminstone i stort sett.

För att besvara den debatterade frågan om de partipolitiska motsättningarnas faktiska och inte bara förmenta ideologiska natur, måste man givetvis undersöka politikernas egna målsättningar i uttalanden och reformförslag. Wigforss avböjer emellertid att gå in på detta problem, eftersom det skulle vara »... att väga styrkan hos olika opinioner inom de politiska partierna ... gissningar om det nuvarande läget och om framtiden.»¹⁹⁹ I stället tänker han sig en framtida radikaliserings av det socialdemokratiska partiet i socialistisk riktning som kommer att förändra vad han kallar en »konservativ välfärds ideologi».²⁰⁰

198 Arbetet 28.11. 65.

199 Arbetet 23.1. 66.

200 Arbetet 20.1. 66.

10. Avslutning

Den stora olikhet som förefinns mellan å ena sidan Tingstens och å den andra Samuelssons och Wigforss' uppfattningar om de politiska ideologiernas roll i de välutvecklade demokratiska staternas politiska liv har sin grund i motsatta ideologibegrepp. Den förre fattar nämligen ideologin som ett systematiskt helt av teoretiska satser med praktiska handlingsdirektiv, grundade på ovetenskapliga teorier av metafysik eller annan art, medan de senare författarna tänker sig ett komplex av värderingssatser som utsäger målsättningar och anvisningar av medel som antas kunna förverkliga partiernas politiska strävanden. Tingsten låter »ideologi» betyda ett ovetenskapligt politiskt tänkesätt. Samuelsson och Wigforss avser politisk målmedel-sättning med (realistisk) motivering. Man kan säga, att den ene talar om orealistiskt utformade ideologier och de andra om realistiska.

Tingstens svar på den ideologiska debattens huvudfråga blir därför helt olika mot Samuelssons och Wigforss'. Tingsten låter ideologierna dö i och med att deras ovetenskapliga belastning blir uppenbar och de allmänna välfärdsintressena segrar, låt vara att han senare med ett förändrat ideologibegrepp säger sig hoppas på en ideologisk renässans med åtföljande skärpning av de partipolitiska motsättningarna. Samuelsson tror, att ideologiernas värden är tidlösa, varvid socialdemokratins är progressiva, och att partiernas olika ideologiska strukturer avslöjar sig vid en jämförelse mellan partiernas skilda totala politiska handlanden. Och dessa strukturer anser han vålla de partipolitiska motsättningarna. Wigforss betraktar ideologiernas utveckling som beroende av samhällets utveckling mot höjd produktion och höjd allmän levnadsstandard i samhället och världen i övrigt. Och han finner, att den politiska spänningen mellan socialdemokratien och de borgerliga partierna är en traditionellt och ideologiskt betingad borgerlig försvarsattityd mot förmodade socialistiska idéer hos socialdemokratiska politikernas strävanden att förbättra de mindre välbeställda samhällsgruppernas ekonomiska och sociala livsbetingelser. Men det är svårt eller omöjligt, menar han, att bevisa riktigheten av denna borgerliga tro. Han anser

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

dock, att intressebetsättningar mellan socialdemokratiska och borgerliga väljare är tillräckligt stora för att vidmakthålla en politisk spänning efter traditionellt ideologiska linjer. Och dessutom tror han, att endast en socialistisk politik kan moraliskt rättfärdigt lösa de stora sociala och ekonomiska problemen i världen.

I övrigt är alla tre författarna överens om att det existerar en ideologi som är gemensam för alla de demokratiska partierna och som sammanhänger med välfärdssamhällets utveckling. Men Samuelsson hävdar, att denna gemenskap är mera formell än reell, vilket kommer till synes i olikheterna i partiernas totala politiska handlanden. Han talar t. o. m. om »ordens skynken» som döljer de verkliga olikheterna, särskilt mellan socialdemokratin och de borgerliga. Och Wigforss anser, att det finns utrymme inom välfärdspolitiken för socialistiska värderingar som i framtiden alltmer kommer att göra sig gällande.

Likheterna mellan författarnas kända politiska attityder och deras debattinlägg är slående, varvid likaså Tingstens erkända ambivalenta ideologiska attityd framträder. Från denna aspekt kan deras diskussion betraktas som själv ett symptom på att den politiska ideologiska motsättningen inte är död. Debatten har ju också väckt nytt allmänt intresse för de politiska målsättningarna och motsättningarna. Vetenskapligt sett ger emellertid själva debatten inget bindande bevis för vem som har rätt, vilket beror på ideologibegreppets mångtydighet och det empiriska materialets bristfällighet. Endast det är odiskutabelt, att det har skett stora ideologiska förändringar hos välfärdsstatens alla partier, att de demokratiska partierna har en gemensam välfärdsideologi, och att denna är olika konkret utformad hos de skilda partierna, vilket vållar partipolitiska motsättningar inte bara mellan socialdemokratin och de borgerliga partierna utan också mellan de sistnämnda. Frågan om dessa motsättningar skall sägas vara enbart intressebetsättningar eller tillika ideologiska beror givetvis på vad för slags politisk verksamhet som lämpligen kan kallas ideologisk. Men mera intressant är naturligtvis den empiriska frågan om de partipolitiska målsättningarna är olika och går utanför ramen för den gemensamma överideologin. Av in-

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

trasse är också i vilken omfattning andra faktorer (parti- och ledarprestige, taktisk propaganda, traditionell socialpsykologisk förankring) kan förklara de partipolitiska motsättningarna i den praktiska reformpolitiken.

Post scriptum

Sedan denna uppsats lämnats till tryckning har diskussionen om de politiska ideologernas död fortsatt och nya debattörer anmält sig, vilka berikar den ideologiska forskningen med nya aspekter och nytt material. I tidskriften *Tiden* har bl. a. Tingsten, Wigforss och Lewin ytterligare klargjort sina ståndpunkter, varvid Lewins ovan behandlade ideologibegrepp blivit mera preciserat och därför kräver en ytterligare analys i anslutning till det ovanstående.

Lewin säger sig ha samma ideologibegrepp som Tingsten. Men det som Lewin vill kalla socialdemokratisk »planhushållningsideologi» anser Tingsten var en liberal välfärdspolitik som alla de demokratiska partierna med tiden blir överens om inom en gemensam överideologi utan några partiskiljande ideologiska motsättningar. Dessa olika tolkningar tyder på olika ideologibegrepp. Men Lewin talar i stället om olika »perspektiv» och beskyller Tingsten för att inte vilja acceptera empiriska fakta (*Tiden*, 1967, 10, s. 626 f.). Det finns anledning granska Lewins ideologibegrepp.

Lewin definierar »begreppet ideologi» som »... politiska principer som motiverar eller ger direktiv för handlandet» (*Tiden*, 10, s. 619). Uttrycken »principer» och »motiverar» är inte entydiga. Om Lewin menar att idéer är handlingsmotiv, så fattar han den ideologiska satsen som uttryck för ett psykologiskt och praktiskt mål-medel-samband. Den är då givetvis inte en teoretisk sats utan en värderingssats som uttrycker en praktiskt verksam, motivationsbestämd attityd till något, t. ex staten och samhällsmedlemmarna. Lewin säger också, att när Marx' teorisystem föll samman, blev det nödvändigt att »... i stället för de detroniserade teorierna framhålla de värderingar, efter vilka samhällsomdaningen borde bestämmas. Därvid kom det socialistiska frihetsbegreppet att framstå som riktningens kärna: för att

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

uppnå lika frihet för alla, »jämlikhet i frihet» borde statens makt vidgas på bekostnad av kapitalisternas. De borgerliga å andra sidan inhämtade från sina grundläggande värderingar bestämda direktiv att motarbeta ökningen av statens roll i det ekonomiska livet.» Och i *Planbushållningsdebatten* (s. 518) anser sig Lewin ha visat, att socialdemokratins idéutveckling »... gått från »vetenskaplig» determinism till värderingsbestämt handlingsprogram.» Vidare talar han om »partiernas olika attityder till *planbushållningen*» som »den ideologiska skiljelinjen i svensk politik» (*Tiden*, 10, s. 628. Med »attityd» betecknas i psykologin en känslomässig inställning till något).

Alla dessa yttranden tyder på ett psykologiskt attitydbestämt ideologibegrepp som liknar Samuelssons. Och det förklarar varför Lewin och Tingsten ser den idépolitiska utvecklingen i olika ideologiska perspektiv.

Lewin har emellertid även en annan tanke som för honom närmare Tingstens intellektualistiska ideologibegrepp. I *Planbushållningsdebatten* (s. 521) säges det karakteristiska för ideologin vara detta, att den anför »motiveringar» för ett politiskt förslag. Men dessa motiveringar innehåller inte »den sakliga ståndpunkten i en viss fråga ...» utan i stället hänvisningar till sådana ting som »statens sanna natur och fosterlandskärlekens förpliktelser», »alla människors lika värde och det önskvärda i att genom allas engagemang i statsstyrelsen kunna utveckla den enskildes medborgaranda». Här nämnes dels vissa naturrättsliga idéer, dels vissa sociala värderingar som ofta förutsättes vara allmänt gällande. Egendomligt nog synes Lewin anse, att detta slags motiveringar uppfyller Tingstens krav på den ideologiska satsen, att den »... inte utgår från närliggande värderingar utan från systematiskt utformade principer.»

Lewins ideologibegrepp synes lida av en oklarhet som gäller innebörden hos uttrycket »politisk princip». Betyder detsamma som »handlingsprincip», d. v. s. slutlig målsättning, t. ex. allas jämlikhet i frihet? Eller åsyftas den teoretiskt grundläggande tanken för ett resonemang som söker visa den logiska eller empiriska riktigheten av ett påstående. Eller menas det teoretiska konstaterandet av en slutlig målsättning, vilken sats sedan betrak-

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

tas som logisk grund för riktigheten av ett mål-medel-resonnemang med det praktiska värderingsbetonade syftet att välja de bästa medlen för målets förverkligande? Kanske är det just den sistnämnda betydelsen som avslöjar den ideologiska satsens egendomliga ambivalenta natur att vara en sammansatt sats, sammansatt av en värderande målsättning och konstaterandet av ett till synes objektivt mål-medel-samband.

Litteraturförteckning:

- Ahlberg, A.*, Hans Larsson, Ernst Cassirer och Axel Hägerström. *Insikt och handling 1*, studier utgivna av Hans Larsson Samfundet. Lund 1955.
- Apter, A. A.*, (red.) *Ideology and Discontent*. London 1964.
- Aron, R.*, *L'opium des intellectuels*. Paris 1955.
- Back, P-E.*, *Liberalism och demokrati*. *Insikt och handling 5*, studier utgivna av Hans Larsson Samfundet. Lund 1964.
- Bell, D.*, *The End of Ideology*. New York 1965 (1 upplagan 1960).
- Brecht, A.*, *Political Theory. The Foundations of Twentieth-Century Political Thought*, Princeton 1966 (1 upplagan 1959).
- Brunner, O.*, *Das Zeitalter der Ideologien. Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956.
- Carlsson, O.*, *Om emotionella projektioner, särskilt projicerade emotioners kunskapsvärde*. Uppsala 1959.
- Dabrendorf, R.*, *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford 1959.
- Heckscher, G.*, *Politisk idéhistoria*, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1937.
- Hughes, H. S.*, *Consciousness and Society. The Reconstruction of European Social Thought 1890–1930*. New York 1958.
- Hägerström, A.*, *Social teleologi i marxismen*. Uppsala 1909.
- *Socialfilosofiska uppsatser*. Stockholm 1966 (1 upplagan 1939). *Social Research* 24. 1957.
- Landgren, K. G.*, *Den nya ekonomien i Sverige. J.M. Keynes, E. Wigforss, B. Ohlin och utvecklingen 1927–39*. Uppsala 1960.

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

Leichtheim, G., The New Europe. Today and Tomorrow. New York 1963.

Lipset, S. M., Political Man. London 1959.

— The Changing Class Structure and Contemporary European Politics
Daedalus 1964.

Mannheim, K., Ideology and Utopia (utökning och översättning av Ideologie und Utopie 1929). London 1966 (1 upplagan 1936).

— Man and Society in an Age of Reconstruction (utökning och översättning av Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus 1935). London 1966 (1 upplagan 1940).

— Freedom, Power and Democratic Planning. London 1950.

Marshall, T. H., Sociology at the Crossroads and other essays. London 1963.

Merton, R. K., Social Theory and Social Structure. Glencoe 1957 (1 upplagan 1949).

Meyer, P., Politisk vetenskap. Köpenhamn 1962.

Myrdal, G., Vetenskap och politik i nationalekonomien. Stockholm 1930.

— Beyond the Welfare State. New Haven 1960.

Næss, A., Democracy, Ideology and Objectivity. Studies in the Semantics and Cognitive Analysis of Ideological Controversy. Oslo 1956.

Popper, K. R., The Open Society and its Enemies. New York 1963 (1 upplagan 1945).

— The Poverty of Historicism. London 1960 (1 upplagan 1957).

Rokkan, S., Sammenlignende Politikssosiologi. Bergen 1958.

Ross, A., Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis. Köpenhamn och Leipzig 1933.

Rüschmeyer, D., Problem der Wissenssoziologie. Eine Kritik der Arbeiten Karl Mannheims und Max Schelers und eine Erweiterung der wissenssoziologischen Fragestellung, durchgeführt am Beispiel der Kleingruppenforschung. Köln 1958.

Samuelsson, K., Är ideologierna döda? Lund 1966.

Sbils, E. A., The End of Ideology? Encounter 5. 1955.

— Ideology and Civility: On the Politics of the Intellectual. Sewanee Re-

ÄR DE POLITISKA IDEOLOGIerna DÖDA?

view 1958.

Tawney, R. H., The Acquisitive Society. London 1930 (1 upplagan 1921).

— Equality. London 1964 (1 upplagan 1930).

Thoenes, P., The Elite in the Welfare State. London 1966 (1 upplagan 1962).

Tingsten, H., De konservativa idéerna, Stockholm 1939.

— Idékritik. Stockholm 1941.

— Stability and Vitality in Swedish Democracy. Political Quarterly 1955.

— Demokratins problem. Stockholm 1960 (1 upplagan 1945).

— Åsikter och motiv. Essayer i statsvetenskapliga, politiska och litterära ämnen. Lund 1963.

— Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratin. Stockholm 1966. I notförteckningen: Från idéer till idyll.

— Strid kring idyllen. Stockholm 1966.

Weber, M., Gessammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen 1922.

Wigforss, E., Socialism i vår tid. Stockholm 1952.

— Efter välfärdsstaten. Malmö 1956.

— Kan dödläget brytas? Stockholm 1959.

— Frihet och gemenskap. Essayer. Stockholm 1962.

— Ideologiernas liv och död. Artiklar i tidningen Arbetet, 1965: 28.11., 30.11., 2.12., 5.12., 7.12., 1966: 16.1., 20.1., 23.1., 18.3., 25.3.

Några funderingar om kulturen

Sven-Eric Liedman

Det är ett trivialt och allom välbekant förhållande att ordet »kultur» är mångtydigt. Därtill kommer att ordets olika betydelse är sällsamt vaga. Hos vissa sociologer kan man finna förtydliganden; men deras användning ligger också ett gott stycke från den vanliga prat- och tidningssvenskan. Utan närmare eftertanke svingar vi fraser som »den västerländska kulturen», »natur och kultur», »C. D. af Wirsens kulturella gärning», »sex och våld hör inte till kulturen», etc., etc. Det är ett arbete för Sisyfos att bringa reda i detta virrvarr. För att omedelbart kunna avhända mig en så otacksam uppgift ska jag begränsa området för mina funderingar.

Jag tänker inte tala om kultur i ordets vidaste mening: motsatsen till natur. Jag ska inte heller, åtminstone inte primärt, använda det i den pompösa innebörd det har i sammanställningen »den västerländska (kinesiska, svenska) kulturen». Jag ska koncentrera mig på tre andra, i vardagsspråket troligen mer frekventerade innebörder. I den första innefattas vad man förr i världen kallade den andliga odlingen: vetenskap, konst, skolor, massmedier, etc. Man är inte kulturell när man jobbar med händerna, däremot när man skriver avhandlingar. Man är inte kulturell när man gör bokslut, däremot när man läser dikter. — Det är den sortens kultur man tänker på när man talar om kultursidor i tidningarna, om kulturens roll i ett materialistiskt samhälle, om de kulturella aktiviteterna rätt och slätt.

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

Den andra innebörden är enklare att fånga: kultur är lika med konst. I riksdagen talar man om kulturpolitik, vilket i stort sett är detsamma som konstpolitik. (Noga besett hör också bl. a. muséerna till kulturpolitiken. Exaktare uttryckt är alltså kulturpolitiken en politik om sådant som är både olönsamt och opublikt och som ändå ska uppmuntras utan att för den skull få någon egen rubrik i statsverkspropositionen.) Man talar också om kulturarbetare, om kulturell fostran och om kultur kontra vetenskap när man med kultur menar blott och bart konst.

I och med den tredje användningen har vi närmat oss de ovan nämnda sociologerna. Sammanställningen »tonårskultur» blir allt vanligare. Det finns ingenting som hindrar oss från att också tala om »pensionärskultur», »hemmafrukultur» osv. Sociologerna talar om subkulturer. Jag ska för enkelhetens skull tala om grupp kulturer.

De bägge första varianterna är svårare att namnge. Den första kallar jag kultur och slätt — utan att för den skull vilja ge den någon prioritet — och den andra för konstkultur. Vi har alltså tills vidare att göra med kultur, konstkultur och grupp kulturer.

Ännu en (lika trivial men ofrånkomlig) distinktion återstår att göra. Kultur och konstkultur kan användas såväl i en värderande som i en rent extensionell innebörd. Man säger t. ex att »teknik är inte kultur» eller att »porrböckerna hör väl inte till kulturen». Man säger också att »till kulturen räknar vi alla utslag av andlig aktivitet» eller att »varje bok är en kulturprodukt».

När användningen av ordet kultur innebär en värdering ska jag skriva det med stor bokstav. Alltså: Kultur, Konstkultur.

I

Man behöver inte besitta något större skarpsinne för att inse att konstkulturen är en del av kulturen. Förhållandet mellan Kulturen och Konstkulturen är mer inriktat. Vi kan alltid föreställa oss en excentrisk estet som menar att bara konst är Kultur eller en lika excentrisk konstföraktare som inte

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

vill räkna någon konst till Kulturen.

Men betydligt intressantare och intrikatare är förhållandet mellan å ena sidan kulturen (Kulturen) och konstkulturen (Konstkulturen), å andra sidan gruppkulturerna. Är kulturen i själva verket en form av gruppkultur? I så fall — hur?

Frågan är som den står monstruöst obestämd. Ordet »grupp» kan innebära hur mycket och hur litet som helst — gruppen människor eller gruppen högerledare i Sverige. När frågan ventileras (vilket ofta händer) så har man mer moderata anspråk på en grupp. Under senare tid har man oavslutligen debatterat om kulturen är en socialgruppskultur. De undersökningar som Harald Swedner utfört ger vid handen att i synnerhet konstkulturen är en angelägenhet för Socialgrupp I. Teatrarna invaderas av samhällets lyckobarn, medan arbetarna nästan undantagslöst stannnar hemma. I konsertsalarna och konstsalongerna flockas penning- och bildningsaristokraterna.

Swedners resultat är i och för sig mycket intressanta men ger ändå inget tillfredsställande svar på vår fråga. Socialgruppsindelningen har visat sig effektiv i många sammanhang, men den bygger som bekant på två indelningsprinciper — inkomsten och utbildningen — som just i fråga om kulturen *kan* vara antagonistiska. Att socialgrupp I ägnar sig mer åt konstkulturen än andra socialgrupper kan tolkas både så att kulturen kostar mycket pengar och att den kräver utbildning.

Låt oss hyfsa problemet. Säger man att kulturen är en angelägenhet för socialgrupp I, så säger man att de människor som intresserar sig för kulturella frågor i normala fall inte bara har detta intresse gemensamt utan också en viss penningstyrka och/eller en viss utbildning. Med andra ord: Det är sannolikt att en person P som går på teater med en viss frekvens, läser en viss sorts böcker tillräckligt ofta etc., också har inkomsten I i eller utbildningen U eller bådadera.

Det problematiska ligger givetvis i disjunktionen inkomst *eller* utbildning. Socialgruppen är ingen »vacker» grupp. Det vore mycket enklare och definitivare om kulturen kunde hänföras till en grupp där den konstitue-

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

rande egenskapen kunde tillskrivas alla eller nästan alla av gruppens medlemmar.

En sådan grupp utgör tonåringarna — tonårskulturen är ingen tvehövdad företeelse. Redan namnet avslöjar det avgörande draget: medlemmarnas ålder. Det finns naturligtvis tolvåringar och tjugoföråringar som kan räknas till tonåringarnas kulturgrupp, liksom det finns genuina tonåringar som inte hör dit. Åldern är ändå den grundläggande egenskapen.

Men undantagen från åldersregeln har sitt principiella intresse. Om man skulle uppställa de nödvändiga betingelserna för att en person skulle höra till tonårskulturen så skulle man *inte* kunna nämna åldern. Det finns ingenting som säger att en sextioåring vore utesluten från tonåringarnas kulturgemenskap. De utslagsgivande karakteristiska för tonårskulturen ligger på ett annat plan: ett stort och komplicerat och för den utomstående svårforcerat nät av beteenden och vanor och ideal. Kläderna, gesterna, språkbruket, musikvalet och många andra ting utmärker den som hör till tonårskulturen. Det vore besynnerligt om en sextioåring skulle lyckas att uppnå allt detta. Men gjorde han det, så skulle man räkna honom till den unga gruppen (gamla karlen, inte veta bättre, vad ska hans barn säga).

Parallellen med kulturen — eller konstkulturen, som det Swedners fall gäller — är slående. Definitionen på en människa som hör till konstkulturens grupp inbegriper läsvanor, teatervanor etc., däremot inte inkomst eller utbildning. Tonårskulturens manifesta grundegenskap är åldern, konstkulturens latent grundegenskaper skulle enligt den swednerska undersökningen vara inkomsten och/ eller utbildningen.

Låt mig säga ännu ett ord om tonårskulturen. Som alla vet är den ingalunda enhetlig utan sönderfaller i en rad »subkulturer», ofta namngivna (sunar, raggare, mods osv.). Skillnaderna kan vara fina eller grova: de exklusivaste nyanserna kan bara den verkliga kännaren utskilja. Föränderligheten är påfallande, idolernas och klädmodenas tid är kort. Flower Power slår ut för att genast vissna.

Förhållandena inom konstkulturen är, med vissa modifikation, desamma.

II

Men låt oss för en stund se på ett annat område som enligt mina antagande om »det normala språkbruket» hör till kulturen. Det finns ett ymnigt antal vetenskaper, mer eller mindre åtskilda från varandra och utforskade av allt mer specialiserade specialister. Det som utmärker vetenskapsmän är inte gemensamma kunskaper utan djupgående kunskaper på olika fält. De flesta vetenskapsmän är därtill knutna till universitetet och akademier; ett allt mindre antal drar sig fram som amatörer, allt fler knyts till industrin.

Det som håller samman vetenskapsmännen som grupp är tämligen väl utforskat: en låt vara varierande men vanligtvis god inkomst, åtminstone efter hand säkra anställningsförhållanden, ofta anor i den s. k. bildade medelklassen, etc.

Men vetenskapernas publik? Den är, liksom konstens, i stort sett anonym. Det är rimligt att anta att den tenderar att bli mindre ju mer specialiserad vetenskapen är (eller rättare sagt: ju mer specialiserad en vetenskaplig framställning blir) men större ju högre den allmänna folkbildningen är. Allt färre kan utan att själva vara fysiker av facket läsa avhandlingar i fysik; men allt fler kan följa en populär framställning i fysik. Det är ett trivialt antagande att vad man kan kalla den vetenskapliga publiken i stor utsträckning består av människor med högre skolutbildning.

Men de människor som i någon mening är delaktiga av en vetenskap utgör ingen homogen grupp ens i förhållandet till vetenskapen. De formar snarare ett slags hierarki med specialisterna överst, de vagt allmänorienterade nederst. Samma människa kan vara vagt allmänorienterad i en rad discipliner och därmed uppfylla den traditionella allmänbildningens krav. Hon är »vetenskapligt kultiverad». Hon har åtminstone en vag föreställning om vad nobelpristagarna har för sig.

För konsten gäller i viss mån likartade förhållanden. Vi har specialister, konstnärer, kritiker, konsthistoriker osv. å ena sidan, en svårdefinierad publik å den andra. Men skillnaderna är också uppenbara. Konstens mest iögonenfallande skiktning sammanfaller inte med dess arter och genrer

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

utan med dess skolor och stilriktningar. Visst finns det fortfarande vetenskapliga »skolor», men för det första tycks de bli mindre betydelsefulla och konkurrensvriga när vetenskapen når stor exakthet och stadga (bästa exemplet är, fortfarande, fysiken) och för det andra är de genom specialiseringens framfart hänvisade att hålla sig inom fackområdena. Inom konsten rör sig däremot skolidéerna och förnyelsesträvandena ohejdat mellan generna.

Vetenskapsidkare inom en viss disciplin eller av en viss riktning samlar inte på sig extra kännemärken på samma sätt som konstnärer av en viss skola brukar göra. Fysiker hålls utåt samman av sin fysik, däremot inte av sin klädsel, sina gester eller sina politiska idéer. Det går inte att på utanverket igenkänna en historiker av den weibullska skolan. Däremot har romantikens poeter, de surrealistiska konstnärerna och de existentialistiska litteratörerna i sina riktningars begynnelse framträtt inte bara med vissa estetiska ideal utan också med en rundhänt idévärld, en livsstil och ett sätt att kamma håret och klippa skägget.

Den moderna vetenskapen har få motsvarigheter till den konstnärliga eller litterära »gruppen». Konsten befinner sig vad de aktiva utövarna beträffar någonstans mittemellan grupp kulturer av typen tonårskultur och de vetenskapliga specialistkulturerna.

Men ser man till konstens publik blir bilden mindre avvikande. Alla tillgängliga upplage- och besökssiffror säger oss att bara en liten del av konsumenterna av konst är knuten till de estetiska skolorna; huvuddelen rör sig majestätiskt i andra och mindre exklusiva farvatten. Liksom det finns vetenskapligt allmänbildade människor finns det människor som är allmänbildade på konst. Man kvalificerar sig inte socialt till den senare gruppen genom estetisk sensibilitet eller förmåga till estetiska upplevelser utan genom att »känna till» diverse företeelser och genom att klanderfritt resonera om dem. Det är rimligt att anta att den dominerande delen av konstpubliken — liksom av den vetenskapliga publiken — har en förhållandevis god utbildning.

Detta resultat är mycket lite sensationellt och ligger helt i linje med de

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

swednerska mätningarna.

III

Vill man att folk i framtiden ska bli mer intresserade av konst eller av vetenskap så ropar man på grundskola och gymnasium. Det är säkerligen en välriktad appell. Men hur angelägen är egentligen den breddning av publikintresset som man efterlyser?

De olika svaren på den frågan avslöjar grundläggande värderingar.

Ett vanligt svar (Bengt Nerman, Lars Furhoff, många ungliberaler, etc.) har menat att man i iveren att framhålla en bättre, högre och ädlare kultur har förrätt sitt gränslösa förakt för folkets kultur (kulturen utan stort K). Det enda anständiga är att låta människor välja fritt mellan En bok om månen, Inlandsbanan och Hemmets Veckotidning.

Mot detta har man framför allt vänsterifrån (t. ex. debattböcker av typen »En ny vänster») invänt att valet i själva verket inte alls är fritt så länge samhällsposition och social bakgrund i så stor utsträckning avgör den kulturella hemorten.

Till detta skulle man kunna tillägga att frågan om vad som är bättre därmed inte är löst. Man kan ju tänka sig att vissa människor är förmenade den enkla och naturliga livsglädje som ligger i en rätt läsning av Hemmets Veckotidning.

Men frågan om önskvärd eller mindre kultur kan inte lösas med hänvisningar till olika värdeteorier (inte sällan har den emotiva värdeteorin tagits som garant för att ingenting »i själva verket» är bättre än något annat!). De olika åsikterna om bättre och sämre kultur har sin sociala förankring. Hur den eller den personen värderar är inte det sublimes resultatet av ett fulländat fritt val. Fritt i en mening skulle det bli om man hade samma förutsättningar att fatta stämningvärdena i allt från veckotidningsnovellerna till Marcel Proust. Men det har man, som bekant, inte.

Låt mig formulera min egen, föga originella åsikt så här: Ju fler beröringspunkter, ju fler möjligheter människor har att förstå varandra, desto

NÅGRA FUNDERINGAR OM KULTUREN

bättre är det. Men kontakten dem emellan torde bli intressantare om föreningspunkten heter Marcel Proast än Hemmets Veckotidning.

Så mycket eländigare är då den nuvarande situationen. Här bidrar de olika slagen av kultur att skilja folk åt, att göra den ene obildad och den andre, vanligtvis, lojt och omotiverat högmodig.

Om s. k. beskrivande och renodlade begrepp

Alf Nyman

En metodologisk betraktelse i anslutning
till renodlingsmotivet hos Hans Larsson.

1.

Lämnande åsido den gamla trätöfrågan, huruvida det jämte de på iakttagelse och erfarenhet grundade begreppen även gåves vissa av erfarenheten oberoende, aprioriska begreppsformer, önskar denna betraktelse uppkasta den för oss mer närliggande frågan om förhållandet mellan våra s. k. *konstruerade* och våra gängse empiriska, rent *beskrivande* begreppsbildningar. Ty det är uppenbart, att även de av oss konstruerade begreppen, ikosadern t. ex., äro i den meningen aposterioriska, att de utgå från erfarenheten, använda denna som sitt språngbräde, liksom de också i erfarenheten och dess olika komplikationer äga de pådrivande kunskapliga motiven för sitt bildande.

Omvänt föreligger emellertid genast skäl att fråga sig, huruvida inte också de föregivet empiriskt-beskrivande begreppen i sin tur och i sin mån vore »konstruerade» — grundade nämligen, även de, på ett mer eller mindre *ofullständigt*, mer eller mindre oavsiktligt *urval* av bestämningar och drag från verkligheten och dess företeelser. Det kunde således tänkas, att de

tvärt emot sitt uppsåt icke vore empiriska *nog*, icke upptoge en tillräcklig skörd av bestämmningar från iakttagelsen, och så till vida endast till graden skilde sig från de s. k. konstruerade begreppen. Därest allt verkligt i sista hand är individuellt, d. v. s. outtömligt på nyanser och drag, så måste följaktligen också våra bäst »beskrivande» begrepp fort nog komma till korta. Skolastikerna förklarade ju också: *Individuum est ineffabile*, det enskilda är utsägbart, just därför att det icke läte gripa sig förmedelst släkt- och artbegreppens grova tänger — de enda tankeinstrument man den gången förfogade över. Därmed föll det individuella s. a. s. nedanför logikens tröskel.

I den badensiska, västtyska filosof skolans bekanta problematik, hos en Wilhelm Windelband och en Heinrich Rickert återuppstod kring senaste sekelskiftet denna åldriga fråga om det enskilda och om individualbegreppen. Under skepnaden av en motsättning mellan »nomothetisk» och »idiografisk», respektive mellan naturvetenskaplig och kulturvetenskaplig begreppsbildning fyllde den böcker och tidskrifter med buller och bång, varvid vardera begreppstypen förklarades bero på den säregna *urvals*princip, som därvid lades till grund. — Upptages här av denna badensiska begreppsproblematik endast själva urvalstanken och tolkas i dess ljus den här förut berörda motsättningen mellan konstruerade och beskrivande begrepp allenast som en gradskillnad, låt vara som en *betydelsefull* sådan, så faller problempunkten på det i vardera fallet träffade *urval* av verklighetsbestämningar, som upptages i begreppsinnhållet. Det vill m. a. o. säga: det kommer att gälla de s. k. *del*begreppen (»die Merkmale», »les notions partiales»), vilka sammantagna konstituera begreppsinnhållet — allt enligt den klassiska logikens tolkningsklav. Frågan tillspetsar sig då omedelbart till det här spørsmålet: hur har man att rätteligen tänka sig förhållandet mellan begreppet självt och dess delbegrepp, liksom mellan dessa senare inbördes? Som ett rent additivt förhållande? Som en s. k. platt Ochsumma, enligt uttrycket $x = a + b + c \dots + n$, etc? Eller möjligen hellre multiplikativt? Eller på något annat tredje sätt?

Att det därvidlag ej kan vara tal om ett rent summationsförhållande, stod klart redan för Hermann Lotze. Det utreddes i hans fotspår närmare

av Ernst Cassirer; och hos båda fick det sina konsekvenser även för förhållandet mellan släktbegreppen och deras underordnade artbegrepp. Det genomsyrade, kort sagt, hela logiken. I strid med den äldre subsumtionslogiken och dess vedertagna abstraktionsteori tolkade således redan Lotze detta förhållande mellan släktbegreppet och sviten av dess artbegrepp som ett *funktionsförhållande* och på sådant sätt, att det förra (släktbegreppet A) fattades som *en funktion av dessa senare såsom variabler*, enligt uttrycket:

$$A=f(a, b, c, d, e \dots).$$

varvid alla underordnade artbegrepp i tur och ordning framkommo, allt eftersom de olika i funktionen ingående variablerna antoge sina särskilda, högre eller lägre värden, från ett maximum ned till ett minimum. I släktbegreppet har man då ej, som i den äldre subsumtionslogiken, tillspillogivit artbegreppen med deras *differentie specificae* och därigenom plundrat det s. k. högre begreppet på bestämningar. Såsom föränderliga storheter har man artskillnaderna allfort med. Här strax ett exempel:

Om tecknet *M* innestår för allmänbegreppet metall, *a* för variabeln atomvikt, *z* för kärnladdningen, *b* för variabeln specifik vikt, *c* för variabeln kristallgitter samt vidare *d* för variabeln smältpunkt, *e* likaledes för olika metallers ledbarhet för elektricitet och *η* för olika ledbarhet för värme, så kan den matematiska modellen:

$$M = f(a, z, b, c, d, e, \eta \dots),$$

aktas ge en funktionsteoretisk definition av släktbegreppet Metall. Allt efter som dessa variabler — *η* — och kanske ännu ett par andra variabler — antaga olika värden, framkomma *special*definitioner för t. ex metallerna guld, silver platina, aluminium, bly, kalium, natrium, zink, kadmium o. s. v. Dock kan detta nya, av Lotze och Cassirer föreslagna betraktelsesätt enligt Lotzes eget medgivande leda till att man, för att i allmänbegreppet kunna till varje pris bibehålla det ena eller andra kännetecknet, vilket kanske blott förekommer hos några eller flertalet av dess arter, måste bekväma sig att tillskriva det ett rent *noll*värde hos den eller de övriga — d. v. s. noll-sätta en eller flera begreppsvariabler inom funktionen.

Att nu detta sista är en olägenhet, ja ett verkligt skönhetsfel hos en teori,

kan icke förtigas. Ty kan ett betraktelsesätt genomföras endast med tillhjälp av »nollfallens metod», såsom Hans Vaihinger benämnde detta ej ovanliga konstgrepp, så är det ett osvikligt tecken på, att man därmed påtvingar de föreliggande tanke- eller sakförhållandena en i någon mån artificiell begreppsdräkt (jfr min framställning i *Rumsanalogierna i logiken*, Lund 1926, sid. 420 f., och Hans Vaihingers, i *Die Philosophie des Als Ob*, 3:e upplagan, sid. 80 f.). Men alldeles fränsett denna reservation, och vad den månne innebära, synes denna av Lotze och Cassirer föreslagna funktionsteoretiska tolkning av begreppen i åtskilliga avseenden vara överlägsen den äldre logikens stela, på rumsanalogier fotade över- och underordningsschematik. Om denna och dess uppstapling av klassbegreppen, respektive omfångsbegreppen, det ena »över» det andra, det ena tommare än det andra, gälla obestriddigen Henri Bergsons fördomande ord, att man visserligen nog fattar att dylika stela, fixerade begrepp kunna »être retraits par notre pensée de la réalité mobile», men att å andra sidan, som hans viktiga tillägg lyder, det icke gives någon möjlighet att »réconstituer avec la fixité des concepts,» la mobilité du réel» (jfr Bergsons arbete *La pensée et le mouvement*, Paris 1934, sid. 240). Denna verklighetens starkt *fluidiska* beskaffenhet torde däremot bättre åtkommas, i varje fall bättre symboliskt återgivas, medelst en funktionsteoretisk omtolkning av begreppen, i stil med Lotzes. Med den lösas begreppen ur sin formalistiska förstening, och där träder in något av »mobilité», av rörelse och förändring även i logikens värld. Därjämte erbjuder den, såsom redan antytt, en smidigare, mindre mosaikmässig tydning även av *del*begreppen i deras förhållanden till såväl varandra som till det begrepp, vari de äro inneburna. Ytterligare visar sig just denna nya, funktionsteoretiska betraktelse, av *del*begreppen särskilt ägnad att kasta ljus över den fråga, som här alltifrån början ställdes i brännpunkten: nämligen frågan om de »konstruerade» begreppen i deras förhållande till de empiriska; eller som den med en uttrycksfullt termskapelse av Hans Larsson också, och kanske egentligare, kunde betecknas : frågan om »begrepprenodlingen» i dess rapporter till den »beskrivande» begreppsbildningen.

2.

I tvenne skilda avseenden synes sålunda det »konstruktiva» eller »renodlade» begreppet skilja sig från det empiriskt-deskriptiva. Funktionslogiskt sett innebär detta förra ett avsiktligt eller kanske lika ofta oavsiktligt överkorsande av vissa komplicerande och grumlande bestämningar (eller variabler) hos detta senare, under samtidigt bibehållande eller — eventuellt — stegrande av de övriga variablerna; i extrema fall bibehålles och stegras måhända endast en *viss* bestämning eller variabel. Ur det »beskrivande» begreppet:

$$x = f(a, b, c, d),$$

där de fyra variablerna innestå för vissa mera framträdande drag, egenskaper (respektive delbegrepp), upptagna ur erfarenheten, kan man sålunda i *ena* omgången överkorsa variabeln *a*, men bibehålla och eventuellt stegra variablerna *b–c–d*. Omvänt kan man också, i en *andra* omgång, överkorsa variabeln eller egenskapen *d*, under bibehållande av de tre övriga. Redan härmed erhållas tvenne i någon mån »renodlade» och så till vida »konstruerade» begrepp, skiljande sig såväl från varandra som från det ursprungliga, rent beskrivande begreppet *x*. I ännu högre grad bleve detta fallet, om jämte variabeln *a* även *b*, eller om jämte variabeln *d* även *c* utfälldes, och om därtill de i vardera omgången kvarhållna variablerna finge antaga sina högre eventuellt högsta värden inom sina motsvarande värdeförråd. »Renodlingen» drevs på sådant sätt stegvis vidare. Spänningen mellan begrepp och verklighet växer.

Ett exempel, hämtat från lokal, lundensisk kulturkritik må här få närmare belysa och konkretisera spørsmålet:

I en anmälan den 9/1 1892 i *Lunds Weckoblad* av författaren och fränden Ola Hanssons essäsamling *Das junge Skandinavien* hade den då 30-årige Hans Larsson anledning att — för första gång i skrift — beivrar detta mycket vanliga logiska och metodologiska grepp — *då* visserligen utan att namnge det med den närmast från det bakteriologiska laboratoriespråket inlånade termen »renodling», vilken längre fram blev hans *terminus techni-*

cus och numera blivit rotfäst i svenskt bildningsspråk. Om det för essäisten och kulturpolemikern Ola Hanssons »hela sätt att uppfatta» utmärkande uttalar sålunda Hans Larsson i sin spaltanmälan följande omdöme: »Han förstorar, skulle man vilja säga. Eller är det så många orsaker, hvilka blanda sina förgreningar om hvarandra. Ola Hansson isolerar en af dem, tager ut den för sig, liksom vi taga ut ett ljud bland de många, som lägga sig i örat, och lyssna på det, tills det höres ensamt öfver de andra; det kan vara det tystaste och aflägsnaste af dem alla ... » (Jfr min Hans Larsson-monografi från 1945, sid. 189). Som uppsatsen i *Lunds Weckoblad* ytterligare framhåller, växer den i Ola Hanssons framställning isolerade kulturfaktorn ut till »något vida större än vi äro vana att deri se — större och farligare» (ibid.). I själva verket gäller hela frågan Brandesianismen, uppförstorad till en kulturfara för Norden och för hela dess litterära odling.

Härmed äro nu i själva verket bägge de för renodlingstekniken avgörande åtgärderna beaktade: å ena sidan *isoleringen*, respektive överkorsandet av en eller flera begreppsvariabler i funktionsuttrycket; å andra sidan *stegringen* (eventuellt maximeringen) av den eller de behållna variablerna till deras högre eller högsta värden. Ty att »förstora» och samtidigt »isolera» en faktor — i en orsakskonstellation, i en begreppsbildning, vid teckningen av en litterär personlighet eller av en hel tidsrörelse: det är just att »renodla» den, alldeles som när bakteriologen ur en bakteriemulsion odlar fram en viss bakteriestam och därmed kanske även starkt stegrar dess virulens. Där så denna »förstörade» och artificiellt »isolerade» faktor i efterhand utgives för det väsentliga och hela, ja kanske för »essensen», med skolastikernas ärevärdiga term — där förgår man sig ohjälpligt mot verkligheten. Därvid är det likgiltigt, om detta säges ske i kraft av en s. k. »ideirende Abstraktion», som ett tag hos Husserl, eller i kraft av en föregiven »Wesensschau», som hos »katholicismens Nietzsche», Max Scheler. Man betjälar och förrycker, förskönar eller förfular i vilket fall som helst verklighetens egna drag. Närhelst sådant sker, och särskilt där politiska, konfessionella eller annars ideologiska biavsikter ligga förrykande bakom, där en sådan begreppsodling *av ondo* och där ledes vetenskapen, omärkligt men säkert, in på känslotänkan-

dets och agitationens avvägar.

Så har faktiskt skett och sker allttjämt, i betydande omfattning. När man t. ex. ur de filantropiska strävandena före och närmast efter sekelskiftets år tankemässigt rensade bort allt rättssträvande och kvarhöll endast klemigheten och blödigheten, då överkorsades en viktig variabel i begreppet filantropi. Då vidare en sådan tidsrörelse som »radikalismen» från 1870- och 80-talens genombrottsår av en svensk tänkare och tidskämpe som Vitalis Norström uppfattades som ledd uteslutande av drifter och lyckointressen samt följaktligen befanns mindervärdig och idéförgäten, så utslogs eller nollsattes en flerfald variabler, under otillbörlig stegring av andra. — I sin kända polemik med Norström har Hans Larsson (i *Reflexioner för dagen*) hänvisat till bl. a. just dessa här berörda, en gång så aktuella fall.

I båda dessa, givetvis olaga, begreppsomvandlingar gällde det dock endast bortfallet av *en* enda föränderlig storhet, eller på sin höjd av ett fåtal sådana. Betydligt mer frappant och utmanande framstår likväl renodlingsförfarandet i den kultur- och samhällssyn, som i Marx' fotspår omfattas av den materialistiska historicuppfattningens förfäktare. Dessa ha sålunda med strävaste hand överkorsat *samtliga* variabler, *utom* den ekonomiskt-produktionstekniska. Samtidigt får den enda kvarhållna variabeln antaga sina tänkbart högsta värden. Alla s. k. ideologiska överbyggnader: konst, religion, rätt, moral, uppfattas därmed som betingade av produktionsförhållandena, och uteslutande av dessa. Må det omdömet få passera, att den som i en sådan formel tror sig finna världshistoriens nyckel, måste lida av en patologisk förkärlek för förenklingar.

I detta och liknande fall tillämpas uppenbarligen en renodling *in sensu malo*, för att icke säga *in sensu pessimo*. Den berör ej blott de rent teoretiska förhållandena, utan oftast även värderingsförhållandena. — Då Hans Larsson i skilda polemiska sammanhang vänder sig mot dylika vanformer av »begreppsodling» blir hans filosofiska huvudanmärkning också den, att en tänkare, som så går till väga, får svårt att »återknyta till verkligheten eller ens kasta en blick tillbaka på den, sen han väl slagit in på någon av de raka tankebanor, som leda ut från verklighetens slingrande skogsvägar» (jfr

Reflexioner för dagen, 1911, sid. 109). Hans tänkande avviker s. a. s. i tangentens riktning från erfarenhetens kurva.

I teoretiskt avseende betecknar detta den avgörande nackdelen. I praktiskt däremot, och med hänsyn till den offentliga diskussionens logik och moral, inskräpper Hans Larsson ytterligare den olägenheten, att det »skall givetvis uppstå den vildaste oreda, för att icke kalla det orättvisa, om man icke gör fullt klart, huruvida man i ett givet omdöme åsyftar det renodlade eller det empiriska begreppet» (*Under världskrisen*, 1920, sid. 142). Man griper sig då kanske an med att inför det renodlade begreppets forum hålla räfst och rättarting med en eller annan misshaglig tidsrörelse på forskningens, konstens eller allmänna samlevnadens fält. Men *förväxlande* de båda begreppstyperna med varandra, låter man de anmärkningar, som med fog kunde riktas mot företeelsen i dess konstruerade, begreppsligt renodlade form, med oförminskad styrka träffa det verkliga, historiskt givna fallet, den verkliga tidsrörelsen eller enskilda företrädaren för denna. Likväl kan det hända, att båda dessa senare i åtskilliga, därtill viktiga hänseenden, skilja sig från den begreppsmässigt skirade formen. Det konstruktivt framodlade begreppet låter därmed bruka sig som ett tillhygge mot verkligheten, och vetenskapen hotar att urarta till en *école de médisance*, en högskola för förtälet.

3.

Vare sig nu dylikt sker *bona* eller *mala fide*, ter det sig ur vetenskaplig synpunkt som lika förkastligt. Men även den forskning, som förklara sig endast vilja »karaktisera» de företeelser, den fattar i sikte, utan att, för all del, därmed på minsta sätt värdera dem, hemfaller ofta nog även den, åt renodlingsmetoden. Att »karaktisera» innebär ju att med förbigående av vissa, kanske mindre iögonfallande drag framhäva vissa andra hos de objekt, man har föresatt sig att känneteckna. Man skär dem därvid gärna alla »över en kam». Därför stämmer karaktistiken sällan med, ja övar stundom ofrivilligt våld på de enskilda fallen — rent logiskt taget.

I sitt utmärkta arbete *Zur Logik der Kulturwissenschaften. Fünf Studien* (Göteborg 1942) nedskriver sålunda Ernst Cassirer (sid. 79) om Jacob Burckhardt som kulturhistoriker bl. a. följande omdömen:

I sin »Renässansens kultur» har Jacob Burckhardt givit en klassisk skildring av »renässansmänniskan». Den rymmer för oss alla välbekanta drag. Renässansmänniskan äger bestämda karakteristiska egenskaper, som tydligt skilja henne från »medeltidsmänniskan». Hon kännetecknas av sin sinneslust, sin inriktning på naturen, sin rotfasthet i det timliga, sin tillgänglighet för formvärlden, sin individualism, sin paganism, sin amoralism. Den empiriska forskningen har gått skallgång efter denna Burckhardtska »renässansmänniska» — men har icke funnit henne. Det visade sig omöjligt att peka på en enda historisk individ, vilken verkligheten i sig förenar alla de drag, som Burckhardt betraktar som de konstitutiva elementen i sin bild.

Nuväl. Denna sin uppfattning om den Burckhardtska »renässansmänniskans» oanträffbarhet i sinnevärlden och i de historiska dokumentens arkivalieskåp stöder Cassirer med ett vägande uttalande av Ernst Walser. Med siktpunkt på samma allmänna tidskarakteristik yttrar denne kännare av renässansens andliga attityder så här:

Försöker man att rent induktivt betrakta de ledande Quattrocento-personligheternas levnad och tänkande, en Coluccio Salutati's, Poggio Bracciolini's, Leonardo Bruni's, Lorenzo Valla's, Lorenzo Magnifico's eller Luigi Pulci's, så visar det sig ständigt och jämt, att de (av Burckhardt) uppställda kännetecknen absolut icke passa in på den *just* studerade personen. Försöker man att begripa de hitintills blott drag för drag hopfogade »karakteristiska kännetecknen» i deras nära sammanhang med den skildrade mannens levnadslopp och framför allt med ledning av hela tidsålderns breda ström, så erhålla de regelbundet ett annat utseende. Och sammangriper man den induktiva forskningens resultat, så uppstiger efter hand en ny bild av renässansen, ej mindre hopblandad av fromt och ofromt, gott och ont, himmelsk längtan och jordisk lust, men oändligt mer komplicerad. Renässansens hela liv och strävan låter lika litet som medeltidens vittberömda enhetskultur härleda sig ur *en* princip.

Uttalandet är lärorikt, så till vida som det i skarp relief ställer emot varandra, å ena sidan det *konstruerade*, renodlade begreppet: »renässansmänniskan», i dess hos Burckhardt angivna bemärkelse, å andra sidan det *beskrivande*, på sorgfälligt induktion vunna. I ett konkret exempel röjer det, till vilka diskrepanser med den historiska verkligheten och de enskilda fallen »renodlingsmetoder» kan föra. Ty vad Jacob Burckhardt i sin en gång så beundrade teckning av »renässansmänniskan» förehade, det var återigen just en »renodling», därtill en sådan i Hans Larssons tadlande bemärkelse av termen. Och vad å sin sida Ernst Cassirer, stödd på Walser, liksom i fortsättningen bland italienska forskare, Eugenio Garin i sitt fina arbete *Der italienische Humanismus* (Bern 1947), energiskt efterlysa, det är några av de begreppsvariabler, som ha blivit utslagna, respektive nollsatta, i Burckhardts karakteristik. Intet under alltså, om denna senare då slår slint, när den i efterhand provas på de enskilda fallen.

En »renodling» innebär ju nämligen, såsom nogsammt förut framhållet, bl. a. alltid en *isolering* av någon faktor eller variabel, och det vill m. a. o. säga: en förenkling. Men vad man på denna väg vinner i klarhet, det mister man ofta i sanningshalt. Ingen mindre än atomforskaren Niels Bohr lär ha uttalat den oglada tanken, att mellan sanning och klarhet råder ett förhållande av »komplementaritet», så att man därför icke kan förvärva båda på en gång, utan alltid stode inför tvånget att välja endera. I sitt arbete *La physique nouvelle et les quanta* (i serien »Bibliothèque de philosophie scientifique», Paris 1937) säger oss hans Pariskollega Louis de Broglie detsamma. Att då många vid ett sådant val föredraga klarheten framför sanningen och enkelheten framför komplikationen, är kanske mänskligt. Ur här anlagda logiska och metodologiska synpunkter innebär det ofta endast det, att de finna sig livligare tilltalade av de konstruerade begreppen än de empiriska, och mera av de renodlade än av de beskrivande. Från Hegel minnes man det styvsinta ordet, att om icke verkligheten rättade sig efter begreppen — »så mycket värre då för verkligheten» och från Vitalis Norström, i polemiken mot Hans Larsson, det högmodiga uttalandet, att han, professor Norström, satte mera pris på, att hans begreppsbildningar överensstämde med

sig själva än med erfarenheten. (Därvidlag torde »syntagm» begreppet hos Rudolf Eucken ha varit vägvisande för honom).

4.

En sådan övertro på begreppsskirningens förmåga att med avskiljande av allt tillfälligt och ovidkommande definiera sig fram till sakernas hjärtpunkt och kärna går igenom det mesta av klassisk spekulaton, ej minst på de etiska och religionsfilosofiska föreställningarnas område. Där röjer den sig bl. a., när moralfilosofen Kant, med utstötande av alla även vekare böjelser (som ömhet, tillgivenhet och medlidande) såsom idel »patologiska» drivfjädrar renodlar moraliteten till enbar aktningssänsla inför sedelagens höghet: hans allbekanta »Achtung fürs Gesetz». Likaså framträder den, då Schopenhauer, renodlande i diametralt motsatt riktning, just i ömheden och medkänslan inför medmänniskors och djurs lidanden, ser det djupast moraliska och genomskådandet av individuationens förbannelse: »tat twam asi» — detta är du!

Detsamma upprepas vid religionsforskarnas hart när ändlösa försök att i begreppsliq form infånga religionens väsen. Man stannar även då i en eller annan renodlingsfas, förstärkande eller kanske rent av maximerande en eller annan variabel, under nedskrivning eller eliminering av vissa andra. Så, när Harald Høffding framställde »den Hypotese, at Religionen væsentlig er Tro paa Værdiens Bestaaen» (jfr hans *Religionsfilosofi*, 2. Opslag 1906, sid. 88). En sådan värdetillit, en sådan förtröstan på värdets oförstörbarhet ingår förvisso i varje mera utvecklat och avbalanserat religiöst medvetande; men många andra variabler äro i Høffdings hypotes klart överkorsade. Så också, när Vitalts Norström (i *Religion och Tanke*, Stockholm 1912, sid. 14) på sitt sedvanliga imperatoriska sätt fastslog: »Den religiösa kvaliteten är frid. Först så blir den verkliqt kvantitetslöst och osöndrat fattad — så långt sådant är möjligt.» Självfallet är detta en *annan* ensidighet, ett *annat* renodlingsresultat; en annan godtyckliqt maximerad variabel ur den totala beskrivande begreppsfunktion, som säkert omsluter också den av Høff-

ding isolerade värdetron. Så slutligen även, när Rudolf Otto finner den religiösa upplevelsens väsen och urgrund i »das Numinose» och — ytterst karakteristiskt — bestämmer detta som »das Heilige *minus* sittlichen Moments». Därvid nollsettes bl. a. och uttryckligen variabeln sedlighet, men stegas de mera affektmättade, skräckblandade, irrationella moment, som särskilt de primitiva religionerna otvivelaktigt i största omfattning inrymma. Det »numinösa» tillägges i överensstämmelse därmed sådana nervkittlande bestämningar som *mysterium tremendum, fascinans* och *augustum*. Vid dess sida framstår i sin ordning »det Heliga» som »das Schauervolle, Übermächtige, Ganz-andere» — allt upplevt i »ur-rysnings» själstillstånd. Men i denna helighetsupplevelse, som Rudolf Otto tecknar åt oss, äro å andra sidan både fridsfaktorn och värdeförtröstans faktor överkorsade — en rad andra faktorer att förtiga. (Jfr, utom Ottos eget arbete även Paul Hofmann, *Das religiöse Erlebnis, seine Struktur, seine Typen und sein Wahrheitsanspruch*, i serien »Philosophische Vorträge veröffentlicht von der Kant-Gesellschaft», Nr 28, 1925, sid. 48, och Harald Eklund, *Die religiöse Qualität und die Sittlichkeit*, Åbo 1942).

Ett instruktivt fall, i viss mening paradexemplet på en sådan renodling av religiositetens proteusartade väsen erbjuder, från romantikens skede, det religionsbegrepp, som framarbetats i Friedrich Schleiermachers skrift *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihrer Verächtern* (1799). Ty vad den sympatiska unge predikanten vid Charité-kyrkan i Berlin i dessa sina »tal» förehar, det just ett ytterst radikalt försök att på den begreppsliga renodlingens väg hämta fram, vad som enligt *hans* förmenande utgör religionens levande substans till alla tider. Steg för steg skiljer han i detta syfte från religiositetens väsen bort allt, som låter betrakta sig som ovidkommande föreoreningar av såväl kunskapsmässig som etisk natur. Påstående om det översinnliga, moraliska föreskrifter, dogmer och riter, mystiska och magiska föreställningssätt avsilas omsorgsfullt. Kvar stå endast de båda nära sammanhörande faktorerna åskådning och känsla. Om religionen i dess ideala renhet uttalas sålunda (1:a uppl. sid. 50): »Dess väsen är varken tänkande eller handlande, utan åskådning och känsla. Åskåda vill den Uni-

versum, i dess egna företeelser och handlingar vill den andäktigt utlyssna det, av dess omedelbara inflytelser vill den i barnslig passivitet låta sig gripas.» Utsagt på funktionslogikens språk innebär detta, att Schleiermacher i det beskrivande, induktivt vunna begreppet religion nollsätter variablerna tänkande och handlan (inklusive metafysik och moral), på samma gång som han maximalt stegrar de båda variablerna åskådning och känsla, speciellt andaktskänslan. Ty därom består för honom ingen tvekan: »Religion ist weder Metaphysik noch Moral.» Liksom en enda droppe religion skulle förorena sedligheten, tagen i dess strängaste mening, så förorenas också religionen, därest den bemänges med en enda droppe sedlighet (jfr *Reden*, sid. 108). Då detsamma gäller om religionen i dess förhållande till metafysiken, så är därmed utsagt, att tvenne variabler, vilka med växlande värden ingå i religionens empiriskt beskrivande begrepp, bli helt utslagna ur begreppsfunktionen. Schleiermachers religion är — i *Reden* — en religion utan gudar och utan kulthandlingar. Den är tillika en religion utan några som helst sedliga bindningar och krav.

Vad som i detta sammanhang är särskilt anmärkningsvärt, är den omständigheten, att Schleiermacher själv visar sig fullt medveten om att här arbeta med ett tankedestillat och att — med hans egna ord — »die Religion nie rein erscheint.» Ingen historisk fromhetsform, ingen »positiv» religion täcker eller skall framdeles någonsin täcka denna hans *ideala* definition. Varje *faktisk* religion, och följaktligen varje på erfarenhetens botten bildat religionsbegrepp innehåller och *måste* innehålla sådana grumlande och komplicerande bestämningar. Städs är det där fråga om dogmer och kulthandlingar, om gudar och offergåvor, om bud och förbud, om böner och åkallan, om skuld och försoning, om frälsning eller förtappelse, om Nomos eller Agape. Men för den känsloburna åskådning, varom i *Reden* Schleiermacher talar, är bl. a. gudsföreställningen någonting oväsentligt och odödlichkeitshoppet någonting ofrommt. Särskilt detta senare ter sig för honom som ett krampaktigt fasthållande vid de personlighetens livets skrankor, dem det känslofyllda försjunkandet i allåskådningen avser att spränga. Redan därmed äro tvenne ur *kristen* synpunkt grundväsentliga variabler strukna

ur begreppsfunktionen.

I kraft av dessa och andra åtgärder framstår också religionsbegreppet i Schleiermachers dristiga ungdomsarbete som ett typiskt renodlingsbegrepp, i Larssonsk bemärkelse. Ur det empiriska begreppet stegrar det vissa bestämda men bortskaffar det vissa andra bestämningsled. Därvid kan det vitsordas som en renodling: *in sensu bono*, så långt Schleiermacher själv verkligen inser och spontant framhåller dess åtskillnad från det erfarenhetsenligt beskrivande religionsbegreppet och visar sig klart medveten om att med sin konstruktion fjärma sig från detta senare, liksom från det faktiska religiösa livs-, kult- och organisationsformerna. Däremot ter det sig som en renodling *in sensu malo*, så till vida som han dock samtidigt i detta sitt tankedestillat ser religionens sanna väsen. I ansatsens och närmevärdets form skall detta förutsatta väsen kunna skönjas i varje historiskt given religionsform, högre såväl som lägre, på samma gång som det framställs som den ideala målpunkt, mot vilken de positiva religionerna samtliga böra sträva. — Till full klarhet om renodlingsförfarandets metodiska egenart och renodlingsprodukten *fiktiva* karaktär har därför Schleiermacher icke hunnit i detta sitt romantiskt inspirerade ungdomsverk. Icke desto mindre har han tillämpat själva metoden. Därvid har han varit ledd av sin energiska strävan att åt religionen såsom den känsloburna kontemplationens livsform *par excellence* förskaffa en självständig plats och omistlig uppgift inom själslivets omkrets, vid sidan av metafysik och moral. Han har använt renodlingen som det plogblad varmed han plöjt upp gränsfårorna mellan det intellektuella, det sedliga och det specifikt religiösa livet så djupa och kantskarpa, som de enligt *hans* förmenande i vartderas intresse borde göras.

Att han därvid skjutit i förgrunden och överbetonat just helhetsåskådningens och andäktighetens båda intimt samverkande faktorer och ensidigt uppmärksammat den *passiva* attitydens roll inom den religiösa upplevelsen, torde sammanhänga med hans personliga art och livsinställning. Ty man renodlar och potentierar i regel i riktning av sin egen typ; stöper en teori över sin typ; tänker och begriper *idiomorft*. Det har krävts ett omfattande arbete från religionshistorikernas och religionspsykologernas sida

och — icke minst — en så oförevillad blick som William James', för att upptäcka och göra rättvisa åt också andra, mer *aktivt* betonade religiösa livstyper samt därmed beivra den ohämmade isolering och generalisering, varåt Schleiermacher i *Reden* hängivit sig. — »I min Faders hus äro många bönningar», utsäger ett excellent Evangelieord; och — törs man väl tillägga — då antagligen ett jämförligt antal bostadsberättigade själar i dem, olika till sällhetsbehov och sinnesart! För övrigt behöver man härvidlag blott tänka på en sådan tragiskt färgad religiositet som Seren Kierkegaards och på hans säregna gudstyp, »le sombre et terrible Dieu de Kierkegaard,» som jag hörde den franske filosofen Raymond Bayer ganska träffande karakterisera den, för att ha ett kraftfullt korrektiv till hands. Ty den religiositeten har i sanning icke mycket gemensamt med det andäktiga, personlighetutplånande försjunkande i »åskådandet av Universum», vari den unge Schleiermacher såg religionens uppgift och väsen.

5.

Det är frestande att söka ytterligare belysa det sagda även medelst ett konkret *filosofihistoriskt* exempel, hämtat från anglosachsisk botten. — Engelskt tankeliv har sålunda hittills alltför beredvilligt uppfattats som ensidigt bundet vid erfarenheten och nyttan. Engelsk filosofi, inskräpte läroböckerna, bär alltifrån Bacons till Stuart Mills och Herbert Spencers tider en empiristisk, nominalistisk och utilitaristisk prägel. Detta, och ingenting därutöver, har varit dess signatur.

Påståendet är riktigt — för den ena tänkaresidans vidkommande. Men det är komplett felaktigt med hänsyn till motsidan. En sådan har dock ständigt funnits även inom engelsk filosofi. I sitt arbete om den platoniska traditionen i engelsk filosofi (1931) har John H. Muirhead övertygat om den saken. Det var denna tradition, som tog sig fulltonigt uttryck redan i Cambridgeplatonisternas gensaga mot Hobbess' materialism och ateism. Och den senare opposition, som på 1800-talet vänder sig mot Bentham's nyttolära, mot Stuart Mills positivism och liberalism, liksom mot utvecklingslä-

ran, för denna äldre tradition vidare. Den mönstrar en aktningsbjudande falang av intelligenser och kulturpolemiker: män som Coleridge, Carlyle, kardinal Newman, Matthev Arnold, Green, Caird, Wallace, Ritchie, Bradley och Bosanquet — just samma alltför ofta undanskjutna rad av tänkare, som också den norske idéhistorikern A. H. Winsnes dröjer vid i sin anslående bok *Den annen front* (1932). Jfr. också uppsatsen »Motsidans filosofi. En bortappad linje i engelskt tankeliv», i min bok *Utflykter i idévärlden*, Malmö 1956, sid. 89–98).

En sådan »andra front» finnes i själva verket till varje tid och i varje land. Vid dess sida eller i dess flank agerar ofta nog också en tredje och en fjärde frontlinje, ehuru vi i kraft av ett oberättigat renodlingsförfarande äro alltför benägna att bortse från dem. Därför får den vetenskapliga kritiken som ständigt angelägen uppgift att nagelfara våra mer eller mindre ofrivilliga begreppsbildningar, både när det gäller naturvetenskapligt och kulturvetenskapligt begreppsmaterial och såväl då det avser kollektiviteter som personligheter. Ständigt har det empiriskt-beskrivande begreppet att härvidlag utgöra ett stävjande mot vår otyglade tendens att i den falska översiktlighetens och lättvindiga tankeekonomiens intresse taga våra traderade tankeschabloner för mera och annat än de äro och böra få vara: nämligen halvgångna, felslagna ansatser att förstå och bemäktiga oss verkligheten i dess bestämningsrikedom.

6.

Här är det emellertid nu på platsen att bemärka, att renodlingen ingalunda behöver leda till sådana menliga påföljder, som vissa av de här anförda exemplen ge vid handen. Hans Larssons klander av dess missbruk gäller heller aldrig renodlingsmetoden såsom sådan. Även för den gäller ordet: *Abusus non tollit usum*. I vissa lägen kan metoden vara nyttig, kanske oundgänglig. Faktiskt arbetar forskningen i stor utsträckning med »konstruerade», respektive »idealiserade» och fingerade begrepp; tankebildningar av den euklideiska punktens, linjens, ytans och den galileiska rörelsens typer. I all-

ra största allmänhet är det också på jämförligt sätt: genom en rad aspektklyvningar, förenklingar, »modeller» och »idealisationer», som varje vetenskap, naturvetenskaplig eller humanistisk, går till väga. Det är på detta sätt det vetenskapliga arbetets s. k. delning har genomförts och kunnat genomföras tvärs genom århundradena; och denna uppspaltning är fullkomligt i sin ordning, för att icke säga oundgänglig. Tack vare den och det mångsidiga renodlingsarbete, den innebär och inneburit, ha tingens olika aspekter blivit på närmaste håll studerade, till gagn för forskning, teknik och liv.

Vad man alltså här har att vända sig emot, ja vara skarpast på sin vakt gentemot, är — än en gång utsagt — icke renodlingsmetoden såsom sådan; utan allenast den fördärliga förväxlingen av det renodlade med det empiriska begreppet, liksom den ofta orättmätiga, gärna förklenande tillämpningen av dylika begreppspreparat på verklighetens alla blandformer och särformer. Ty om dem gäller förvisso satsen, att »allt är i allt» och att »i allt finnes spår av allt» — just enligt Anaxagoras' mäktiga ord: *en panti panta*. Ej minns inom vetenskapen bör därför den högra handen väl veta, vad den vänstra förehar, då denna senare på här, förut antytt sätt behagar »förstora» eller »isolera» en begreppsfaktor, respektive när den tilldelar *en* variabel dess högsta, en annan däremot dess lägsta värden inom samma begreppsfunktion. —

Nu står den lundensiske tänkaren ingalunda ensam med denna sin hänvisning i recensionsuppsatsen från 1892 och i publikationer från senare år till renodlingsmetoder *in sensu malo*, liksom omvänt ej heller till dess tillämpning *in sensu bono*. Han hade visserligen alls ingen åtrå efter att stå på utkik efter eventuella meningsfränder eller att spana efter s. k. »Bestätigung», vari en Hans Vaihinger var sådan mästare. I allt sådant var och förblev han »der einsame Wanderer», förlitande sig på, att var där något nytt och värdefullt i hans olika uppslag, så skulle det i sinom tid också upp-dagas och komma till nytta, utan all reklam.

Så också i fråga om »begreppsrenodlingen». Även om Hans Larsson, efter allt att döma, har varit den förste att inom nordisk filosofi beakta metodens olägenheter och ge förfarandet dess numera inom svensk kulturprosa

vedertagna namn (jfr ovan, sid. 113), så undgick den icke i längden upptäckt bland kontinentens tänkare och tänkareskolor. Tvärtom har den på skilda händer och under växlande benämningar blivit uppmärksammas inom de båda senaste mansåldrarnas metodologiska diskussioner. När t. ex. Heinrich Rickert i sitt arbete *Die Philosophie des Lebens. Darstellung und Kritik der philosophischen Modeströmungen unserer Zeit* (Tübingen 1920, sid. 1 ff.) drar i härnad mot den metod inom historieskrivningen, enligt vilken denna senare endast hade att inrikta sig på det s. k. allmänna såsom liktydigt med det allmänt förekommande, det allmänt utbredda och »genomsnittliga», under förbigående av det individuella och »Einmalige» — så snuddar han vid samma problem och samma vetenskapliga olägenheter, som den lundensiske tänkaren fäst blickarna på. Ty dylika kollektiva, på »genomsnittet» inriktade historiska program, slagord och karakteristiker, bli enligt Rickert ej blott vetenskapligt otillförlitliga, utan även orättfärdiga. En sådan historieskrivning »wird immer zu Ungerechtigkeiten gerade gegenüber den wichtigsten, weil zukunftsreichsten Ereignissen führen», förklarar hans text (a. a. sid. 2; jfr a. a. sid. 17). Härmed är tydligen både renodlingen — i detta fall det »genomsnittliga», det ordinära — och obilligheten gentemot det supraordinära, enskilda fallet framhävda. Det gäller m. a. o. en begreppsodling *in sensu malo*. (Jfr ock a. a. sid 100).

Under en betingelse kan det emellertid, även enligt Rickert, försvaras, att man använder sådana »generaliserande», slagordsmässiga karakteriseringar inom historieforskningen. Det är, ifall man samtidigt är fullt medveten om deras ensidigheter och brister; om vad de blunda för i den verklighet, som de skola slå i begrepp. Följaktligen blir det under sådan förutsättning fråga om en uppsättning *medvetet* otillräckliga, *medvetet* falska begreppsdaningar, eller om en med berätt mod och »mit vollem Bewusstse-in» företagen »Vergewaltigung» av den empiriska verkligheten (Rickert, a. a. sid 17).

Däremot är man också hos Rickert ställd inför sådana metodologiska samvetsfrågor, som diskuterats av tvenne så drivna metodologer som Hans Vaihinger, i utredningarna om de s. k. *abstraktiva* och *neglektiva* fiktioner-

na, och av Max Weber, bl. a. i uppsatsen »Methodische Grundlagen der Soziologie», intagen i hans *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, J. C. B. Mohr 1922, sid. 503–523); inlägg som i den *bär* föreliggande punkten låter dem samtliga framstå som Hans Larssons nära tankefränder i sak, och självständiga obekanta fortsättare.

I den omnämnda viktiga uppsatsen framställer sålunda Max Weber sin teori för de s.k. »idealtypiska konstruktionerna» och deras betydelse för såväl sociologisk och historisk forskning som för ekonomisk teori; varvid termen själv endast utgör en något ovigare katederglosa för renodlingsförfarandet och dess produkter, i Larssonsk mening. Om dessa Webers »idealtypiska konstruktioner» gäller då det, att de äro delvis uppförda med hjälp av verklighetsmaterial, men att de tillika, och av föresats, äro ensidiga. De bero på, att man överbetonar vikten av en eller flera enskilda faktorer, under bortseende från andra. I senare hänseendet överensstämman de perfekt med vad Vaihinger bokfört som »abstraktiva» eller »neglektiva fiktioner», de där medvetet försumma hänsynen till en viss eller ett flertal verklighetsfaktorer (jfr. *Die Philosophie des Als Ob*, sid. 28 ff.). Tillika bör anmärkas, att »idealtypen» i Weberiansk mening ingenting har med vad man annars kallar »ideal» att göra. Ett sådant grundar sig på en värdering — framställer en positiv värdekristallisation av etisk, politisk, rättslig eller estetisk natur, under det att idealtypen är en konstruktion enbart i visst metodologiskt syfte. Den hämtar hela sitt berättigande ur de tjänster, den kan göra forskningen. Den framför s. a. s. i frihet ett visst verklighetsmotiv, en viss verklighetsfaktor och visar oss i tanken och *in effigie*, hur verkligheten skulle bete sig, om detta motiv vore det allena rådande. Så tillvida är den »idealtypiska konstruktionen», sådan Max Weber förordar den blott ett annat namn för det isolerande renodlingsförfarandet, *när detta sker fullt avsiktligt och medvetet*; och följaktligen befinna sig Weber, Rickert och Vaihinger i denna fråga på samma filosofiska våglängd som Hans Larsson. Denna samstämmighet mellan av varandra inbördes oberoende parter kan i sin tur tagas som ett bevis på den pregnanta och utbredda förekomsten av dylik »begreppsodling», som tidigast den lundensiske tänkaren stannat inför; om vars vådor

han kanske främst har velat varsko, men om vars vällovlighet ur vetenskapligt-metodisk synpunkt vid medveten, avsiktlig handläggning av densamma han ej hyste några som helst tvivel.¹

7.

På åtskilliga av specialforskningens äldre och nytillkomna områden finner man också renodlingsmetoden tillgripen, jämte och i oavslålig spänning mot den deskriptiva metoden; så nästan överallt, där den i vår egen tid så yppigt florerande »typologiska» forskningen vunnit insteg. Jag förbigår likväl här dess förekomst och ymniga tillämpningar inom facken psykologi, karakterologi och psykiatri, då det snarast skulle föra oss »vom Hunderten zum Tausigsten.» Om dess bruk och missbruk inom historieskrivning och historiefilosofi däremot här närmast några påpekanden!

Att man nämligen här, inför den oerhört komplicerade händelseväv, som ett lands eller en hel kontinents historia rullar upp, ofta måste erfara ett oemotståndligt behov av en uppsättning förenklande, starkt summariska hållpunkter och begrepp, lär ingen förneka. Allt ordande om »tidevarv», historiska huvudepoker, »stilarter» o. s. v., utvisar bäst detta. Man fångas och fascineras av vissa iögonfallande händelser och »tendenser»; talar om »sekularhändelser» och »tidsströmningar» — och menar sig därmed ha gripit det »tidstypiska», »tidsavgörande», kanske rent av själva »väsendet» i dessa företeelser. Eller också rör man sig mera *en bloc* med sådana begreppsgiganter som »stenåldern», »bronsåldern», »antiken», »folkvandringstiden», »medeltiden», »reformationstiden», »upplysningstiden», »romantiken» o. s. v. I själva verket har man då med dem kanske endast dragit ut ett försvinnande fåtal trådar ur den rika väven, ibland måhända endast en enda, och icke en gång den viktigaste. Så tilldelas varje sådan »epok» *sitt* säregna grundtema, respektive *sin* huvudvariabel (»furstesuveränitetens ti-

1 Mellan Weber och Rickert torde dock under deras gemensamma arbetsår vid Heidelbergs universitet kollegiala metodologiska överläggningar ha förekommit i dessa frågor.

devarv», »frihetstiden», »Sturm-und-Drang»-tiden, »nationalitetssträvandenas tid» etc.), medan övriga livs- och verksamhetsmotiv, som under samma skede tävlat med det föregivna huvudmotivet, i motsvarande mån underskattas, där de icke helt förbises. — I sin skarpa programskrift *Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen*, utgiven 1919, varnade också Theodor Lessing med allt eftertryck, mot sådana forskare, »som fermt yxa sönder det förflutna i skarpt avgränsande tidevarv och t. ex. låta en Maximilian I gå till sängs en kväll under medeltiden för att nästa morgon till sin bestörtning vakna i »Nyare tiden» — eller som äro i stånd att skriva: »detta problem medger fem lösningar», »i Nyare tiden gives det sex strömningar», »denna nations historia sönderfaller i åtta perioder», o. s. v. Ty dylika uppklyvningar äro alltid endast »arbetstankar» ... Att göra dem till mera än till ett slags kulturhistoriska meridianer och longituder, är rationalistisk vidskepelse.» (Anfört från uppsatsen »Historien som myrddiktning. Gravbrev för Theodor Lessing», i min bok *Utflykter i idévärlden*, Malmö 1956, sid. 103). Följden blir då i första hand en rad *denominationes a potiori*, resulterande i ett antal begreppsklicheer och rubrikord; som ännu grassera i läroböckerna.

Och vad blir än vidare och än värre följden? Tydligen den, att de olika samhälls-, folkförsörjnings-, bildnings- och stilepokerna bringas att träda i skarpare kontrast mot varandra, än fallet är i verkligheten. Den historiska kontinuiteten brytes, tack vare renodlingen. Det uppstår en rad artificiella andrahandsproblem att numera nöjaktigt förklara, huruledes — och trots allt — den ena »tidsåldern» kulturen, samhällsordningen, försörjningsepoken, litteraturgenren etc. har kunnat *framgå* ur den andra. En primärhypotes ropar så på sin auxiliärhypotes; och hjälp är av nöden! Vägen ligger så till vida banad för skilda, mer eller mindre godtyckliga historiekonstruktioner. Därvid har man ej sällan skridit till verket enligt motsatsmönstret. Man har låtit motsatserna rymma en kronisk benägenhet att »slå över» i varandra, på välbekant hegeliantsk manér. I stil med Kierkegaards stadielära har man också vedervågat teorien om »språnget»; en ren desperado-teori! Vidare har man tillgripit en social och ekonomisk katastrofteori, i marxismens mening, för att förklara övergången från ett tidigare borgerligt

samhälls- och produktionsskick till ett annat kommunistiskt. Slutligen har man sökt leda i bevis en allmän doktrin om världskulturernas fortgående åldersförkalkning och död, sådan den, i anslutning till biologiska mönster, senast framburits av Oswald Spengler. — Spåren äro här många; men alla ha de det gemensamt, att de förskräcka och att de svårigheter, varmed dessa doktriner kämpa, i regel äro självförvållade och resultatet av ett föregående renodlande i blindo, med elakartade avbrott på kontinuiteten som påföljd.

8.

Men vårt tänkande röjer i själva verket en stark benägenhet att ej blott i enlighet med hittills framlagda exempelsamlingar renodla våra begrepp s. a. s. ett för ett, och i en bestämd riktning, utan att därjämte renodla dem parvis, i varandra skarpt motsatta riktningar. Hans Larsson synes mindre ha beaktat denna sida av saken. Med ett term lån från William Stern kunde denna dubbelriktade renodlingstyp lämpligen betecknas som en *antitypisk* sådan, till åtskillnad från den enkelriktade såsom *monotypisk* (jfr Stern, *Differentielle Psychologie*, Leipzig 1911, sid. 183). Den kunde också anges som *bipolär*, i motsats till den enkelriktade såsom *unipolär* — det senare termparet infört av Carl G. Hempel och Paul Oppenheim i deras arbete *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik. Wissenschaftstheoretische Untersuchungen zur Konstitutionsforschung und Psychologie*, Leiden 1936. Bägge termparen besitta önskvärd distingverande kraft och må därför i det följande användas sida vid sida om varandra.

Därmed till själva saken och exemplifikationerna!

I och för sig må nu även en sådan samparig (och alltså »antitypisk») begreppsodling anses vällovlig inom forskningen, speciellt inom humanistiken, där den är ytterst vanlig — nämligen så framt den i likhet med den opariga »monotypiska» företages med vett och vilja och under öppet vidgående av tillvägagångssättet. Efter ett dylikt »antitypiskt», respektive »bipolärt» tankemönster förfor i grunden Heinrich Rickert, när denne ställde

skarpt emot varandra naturvetenskapligt-generaliserande och kulturvetenskapligt-individualiserande forskningsmetod. Ty då är det uppenbarligen fråga om tvenne endast *tänkta* gränssfall, varemellan de faktiskt givna specialvetenskaperna — fysik, kemi, geologi, geografi, biologi o. s. v. — en efter en låta inpassa sig. Den »antitypiska» renodlingens syftemål blir därför hos Rickert just och allenast det att allt efter varderas fallande individualiseringsgrad, respektive stigande generaliseringsgrad möjliggöra denna »blandformernas» inpassning mellan de renodlade, fiktiva ramformerna. Eller med hans egna ord: »Men då *blandformerna* först kunna förstås, när de *rena* formerna dessförinnan äro förstådda, så har vetenskapsläran i första hand blott med begreppsbildningens tvenne huvudarter, den generaliserande och (den) individualiserande, att skaffa» (jfr hans *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 3. Aufl.: sid. 63). Det vill säga: Heinrich Rickert *vet*, vad han här förehar, och varför han förehar det. Han är också angelägen om att även hans läsare skola veta det.

Detsamma är fallet med den skandinaviska estetikens *grand old man* litteraturforskaren, konstpsykologen och konstetnografen Yrjö Hirn. Då denne i sina senare estetiska analyser ställer klart »antitypiskt» emot varandra den absoluta »heterotelismen» — utilismen hos all magiskt-primitiv konst och den likaledes absoluta »autotelismen» — den kontemplativa intresselöshetens tillstånd hos en redan långt framskriden »L'art-pour-l'art»-inställning, så gälla dessa båda gränssfall för honom som rena »abstraktioner», med vilka man »är tvungen att operera för att vinna klarhet i begreppsutredningen.» Så falla Hirns egna ord (jfr hans fyra föreläsningar *Konsten och den estetiska betraktelsen*, Stockholm 1937, sid. 118). Eller med här förut följd terminologi: de framstå som tvenne varandra konträrt motsatta renodlingar, utvunna genom isolering och maximering av tvenne i erfarenhetsbegreppet »konst» ingående variabler. — Sitt berättigande få de som logiska gräns- och hjälplinjer för bättre bedömning, gradering och genomlysning av de blandade, »orena», empiriska fallen. I sådant syfte åberopas de också av den finländske estetikern själv. — I samtal med honom här i Lund har jag tillfullo fått bekräftat, att just detta och intet därutöver vore hans syfte-

mål med införandet av de båda »abstraktionerna» »absolut heterotelm» och »absolut autotelm» i estetiken.

På enahanda sätt som Hirn och Rickert förfar också å sin sida en sådan konsthistoriens klassiker som schweizaren Heinrich Wölfflin. När denne sålunda i sina *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (München 1915) ställer skarpt emot varandra bl. a. det *lineära* och det *måleriska* stilidealet, så isolerar och stegrar i själva verket även han »antitypiskt» endast tvenne begreppsvariabler, vilka jämte åtskilliga andra (t. ex. *yta* — *djup*) med växlande värden ingå i varje empirisk beskrivning och analys av ett givet stafflieller murmåleri. Ty även om goda, delvis ganska höga närmevärden till *ettdera* av dessa polära gränsvärden kunde påvisas inom skilda konstepoker och hos skilda mästare och »skolor», så äro dessa båda stilarter eller stilkategorier ingenstädes fullt ut förverkligade. I kraft av sitt fiktiva, verklighetsöverskridande raffinemang framstå de emellertid som ett slags likare eller måttstavar, varmed den enskilda konstnärliga riktningen, »skolor», tavlan, stålsticket etc. till sin egenart mätes och karakteriseras. Vare sig det gäller en takmålning av Raffaël, ett väggfält av Andrea del Sarto, en duk av Tizian, Rembrandt eller Velasques, ett måleri av Hodler, Cézanne, Matisse eller Anders Zorn, kan det Wölfflinska begreppsparet bringa hjälp och göra analysen goda tjänster. Ernst Casirer framhäver också (o. a. a. sid. 69) som en anmärkningsvärd förtjänst hos Wölfflin, »dass er die reinen *Strukturbegriffe* der Kunstwissenschaft in solcher Schärfe herausarbeitet». Ytterligare påpekar Cassirer (sid. 68), hurusom dessa »grundbegrepp» i jämförelse med naturvetenskapens klass- och lagbegrepp utgöra »ein Allgemeines von anderer Art und anderer Stufe». Likväl preciseras de av honom icke närmare utöver den något vaga beteckningen »strukturbegrepp» (jfr. citerat nyss här ovan). — Inom ramen av den här företrädde uppfattningen framstå emellertid dessa Wölfflinska »grundbegrepp» — f. ö. 10 till antalet — just som renodlingsbegrepp; därtill som klart »antitypiska», parvis hopkopplade sådana. De äro sampariga och de äro konträra. De markera därtill verklighetsöverstigande, fiktiva gränsfall — allt till erfarenhetsanalysens tjänst.

9.

Så länge dylika »antitypiska», genom »bipolär» renodling vunna begreppspar av forskarna endast utnyttjas som ett slags replipunkter (points de repère), under klart inseende av förfaringsättets egenart och de bägge gränsbegreppens fiktivitet, så må de alltså passera oanmärkt och gälla som vetenskapligt tillståndiga. Raffinerande går tanken med dem ut över erfarenhetens gränser — i akt och mening att endast så mycket bättre kunna överblicka och ordna upp ett brokigt, hoptrasslat erfarenhetsstoff, vetenskapligt eller estetiskt. — Vådorna vid detta tillvägagångssätt ligga däremot däri, att man också här, alldeles som vid den »unipolära» renodlingen, ofta själv missförstår, men därför också *missbrukar* renodlingens resultater; låter gränsbegreppen träda i de empiriska begreppens stad och ställe.

Just detta sista inträffar hos en på sina håll och på sin tid så uppburen kulturtänkare som Münchenfilosofen och uttryckspsykologen Ludwig Klages. Ur själslivets och kulturens stora declarandum isolerar således denne, på utrensningens och stegringens båda tankevägar, tvenne sådana motsatsled som å ena sidan det förståelsefulla, instinktsvarma gemytet — benämnt »Seele» —, å andra den rationellt-tekniska intelligensen — benämnd »Geist». Utan att emellertid som både Rickert, Hirn och Wölfflin betänka överklighetskaraktären hos de båda ytterligheterna, *hypotaserar* Klages dem, gör dem till verkligheter, för att sedan spela ut dem mot varandra i ett stort, tragiskt kulturdrama. Samtidigt *karikerar* han den ena ytterligheten (»Geist»), under förhärlikande av den andra (»Seele»), och det på ett sätt, som exemplariskt bekräftar Karl Groos' betydelsefulla lärosats om »värderandets polaritet» (»die Polarität des Wertens»). Men en dualism så våldsam, som den Klages i sin kulturlära laborerar med, innesluter i själva verket ett irriterande problem. I likhet med manikeismens gamla åskådningssätt ger den oss ett logiskt och axiologiskt tvåfärgstryck, av skrämmande koloristisk hårdhet; ett tvåfärgstryck, som endast avlägset liknar det i alla färger spelande declarandum, varur de på »antitypikens» väg har utvunnits.

På snarlikt ovarsamt sätt har man gått till väga, då man på svenskt teologiskt håll ur de båda historiska kärlekstyperna *Eros* och *Agape* har i förra fallet renodlat den egocentriska, åtråsfyllda, begärliga faktorn, i det senare fallet den teocentriska, osjälviska, givmilda faktorn och därmed ställt det platonska kärlekslivet i konträr och axiologisk motsats till det kristna. Ur vartdera begreppet har man då tagit en viss fritt vald variabel, stegrat den till dess maximala värde, allt under det de övriga begreppsvariablerna ha tryckta ner till sina bottenvärden eller helt nollsatts. (Jfr. härmed framställningen i min skrift *Till Hans Larssonminnet. En karakteristik och en tillrättläggning*, Stockholm 1944, sid. 70–76; vidare reflexionerna i mitt kapitel »Hans Larsson som polemiker», i *En bok om Hans Larsson*, Lund 1945, sid. 206 f., samt utredningen i min bok *Problem och problemlösningar i filosofien*, Stockholm 1945, sid. 194–201. Temat har tidigare behandlats hos Hans Larsson — som bekant ej utan stränghet — i essäboken *Minimum*, Stockholm 1935, i uppsatserna »Eros och Agape», »Kärlekens arter» och »Anti-idealisk teologi». Jag hänvisar till dem, bl. a. därför att det torde vara den enda gång, som Hans Larsson har givit sig i kast med renodlingen *in sensu malo* i dess av honom annars obemärkta »antitypiskt-bipolära» särform.) Tillämpande en jämförlig teknik på färgernas område ginge det emellertid utmärkt väl för sig att ur ett visst givet entonigt grått odla fram, i ena omgången den *belvita*, i andra omgången den *helsvarta* faktorn. Om vid en sådan »antitypisk» renodling på kärleksarternas område därtill vissa mer eller mindre medvetna *apologetiska* biavsikter spela in, kan resultatet bli frappant nog: samtidigt som satsen om »värderandets polaritet» vinner ännu en lysande bekräftelse (jfr ovan, sid. 133). Men från en sådan starkt chargerande, respektive nitiskt ned-nivellerande begreppsodling befinner man sig ej så långt från den suveräna ståndpunkt, som formulerats i skaldeordet:

Så jag målar, donna Bianca,
ty det *roar* mig att måla så!

(*Gustaf Fröding*, i dikten »En konstteori».)

Därmed begiver man sig likvisst åstad från vetenskapens och in i kons-

tens och de fria infallens terräng. *Finis scientiae. Incipit ars.*

10.

De här meddelade, flyktigt analyserade exemplen på de båda renodlingsformerna: den av Hans Larsson särskilt och redan tidigt påvisade »monotypiskt-unipolära» och den bl. a. i denna studie uppmärksammande »antitypiskt-bipolära», få gälla, vad de kunna och bevisa, vad de gitta. Säkert är att andra och än flera exempel kunde anföras, icke minst från den senaste mansålderns vetenskapliga och kulturella debatter. »Det ligger, tycks det, i tidsströmningen», skrev också Hans Larsson 1920, »att bygga program på renodlingsbegreppen, vad det så kan bero på ... » (*Under världskrisen*, Stockholm 1920, sid. 149).

Larssons iakttagelse är, som man finner, laddad med en fråga. Författaren av denna studie bekänner sig ej vara rustad att besvara den. Emellertid må hänvisas till, vad Larsson i *Poesiens logik* (2:a uppl. 1908, sid. 68 ff.) själv har utrett om *antitesen*, dess företräden och nackdelar ur rent teoretisk såväl som ur känslomässig synpunkt. Sakligt sett äger det närmast tillämplighet på den »antitypiska» av Hans Larsson, på något undantag när, ej uppmärksammande renodlingsformen. Men man torde kunna säga, att det åtminstone innebär ett *partiellt* svar på hans egen fråga. Vi ha alltid en konstitutionell svaghet för motsatstänkande — i ett första tempo. Antitesen skapar pregnans och reda, även om denna vinst i ett andra tempo kan visa sig dyrköpt nog och belamra oss med besvärande problem. — Över huvud synes det tilltalande och lättsamt att arbeta med skarpt konsturerade, så långt möjligt tillspetsade, lagom innehållsmättade och därför s. a. s. genomskinliga begrepp just sådana, som den »monotypiskt-unipolära» renodlingstekniken sätter oss i handen. Närmare övervägd tror jag också, att denna teknik, liksom den »antitypiska», kunde föra oss i grannskapet av gestaltpsykologiens lära om »fältlagarna», speciellt då av den s. k. »goda gestaltens», respektive »goda kurvans» lag och av Wolfgang Metzgers viktiga iakttagelser rörande »valenserna». (Om dessa »fältlagar» och »valenser», se förslags-

OM S. K. BESKRIVANDE OCH RENODLADE BEGREPP

vis framställningen i min bok *Nya vägar inom psykologien*, 6:e uppl., Stockholm 1955, sid. 66–79).

Här skola emellertid ej ens hypotetiskt dessa tänkbara förbindelselinjer utdragas. Angelägnare är att än en gång och avslutande inpräglade vikten av att vi såsom forskare ordentligt se upp med dessa ofta så förrädiskt charge-rande och lika förrädiskt nivellerande begrepp, vilka — om vi ändock tillåta bruket av dem — då böra införas fullt medvetet och under klart yppad förståelse av deras större eller mindre verklighetsavvikelser.

Med dessa förbehåll kunna emellertid renodlade begrepp vara ett tjänligt medel att bl. a. såsom rambegrepp ordna upp och rationellt genomlysa den empiriska verklighetens alla suddiga och gytttrade blandformer: så hos Heinrich Rickert, Yrjö Hirn och Heinrich Wölfflin. Som »idealtypiska konstruktioner» i Max Webers bemärkelse kunna de därjämte, kastande all tonvikt över på en viss, kanske annars bortskymd faktor eller verklighetsvariabel, *isolera fram* denna och f. s. a. s. framföra den i dess frihet (jfr ovan, sid. 127). Tack vare detta uppvisande, i tankeexperimentets förenklande form, av hur ett visst (socialt, politiskt eller ekonomiskt) declarandum skulle förändras och bete sig, ifall sagda faktor och verklighetsvariabel vore den *ensamt* verkande i fallet, kan också ett visst mått på dess verkliga roll och styrka inom samspelet med övriga faktorer eller variabler framtänkas och till gagn för förståelsen någorlunda approximeras.

På dessa sätt kan det renodlade och konstruerade begreppet i vissa fall, och i sin mån, bana väg för det idealt beskrivande begreppet; det begrepp, som ingalunda blott är ett »måleri», med en Hermann Cohens nedsättande uttryck, utan i vilket varje begreppsvariabel är medtagen enligt sitt eget, noga graderade värde och som därför, enligt Hans Larssons liknelse, smyger sig efter verkligheten »alldeles som en välsydd dräkt efter kroppen» (*Under världskrisen*, sid. 142).

Staden i dikten som realitet och symbol

En motivstudie

Ulf Wittrock

Dostojevskij gjorde på sommaren 1862 sin första resa i Europa. Han besökte London och såg »de storslagna squarerna och parkerna» men också »stadens skräckinjagande distrikt som Whitechapel med dess halvnakna, vilda och hungriga befolkning». Det var världsutställning samma år i London och han fick bevittna hur »oräkneliga massor från jordens alla hörn» strömmade till. Men kunde detta verkligen vara det uppnådda idealtillståndet, undrade han — var det inte i stället »någonting av Babylon, som om en spådom ur Apokalypsen hade gått i uppfyllelse inför ens syn»?¹ I Uppenbarelseboken berättas ju om hur det stora Babylon skall gå under för all sin otukts skull. Babylons undergång åberopas ständigt på nytt av diktare och profeter som varnar för ett sedligt förfalls konsekvenser.

Nietzsche förklarar i *Also sprach Zarathustra*: »Ich liebe den Wald. In den Städten ist schlecht zu leben: da gibt es zu viele der Brünstigen.» Nietzsche anknyter i sin fördömelse av staden till den bibliska profetian: »Wehe dieser grossen Stadt! — Und ich wollte, ich sähe schon die Feuersäule, in der sie verbrannt wird!» Om Babylon eller »den stora skökan» erinras man också i Frödings mäktiga dikt Herran steg över Korasan. Här heter det

1 Artikelserien »Vinteranteckningar om sommarintryck» i tidskriften *Vremja* 1863.

med ny, djärv symbolik:

Min själ var en mäktig stad av sten,
där folket en bolande festens natt
drog fram under skrän av hessa skratt
vid åskans dunder och ljungeldssken.

Frödings dikt är emellertid en upprorsdikt och fastän Herran slår Belials stad i grus i Hinnoms dal vänder sig diktens jag till slut i trots och hädelse mot Jehovah. Dostojevskij gjorde en utställningsbyggnad i världsstaden London, det beundrade, väldiga kristallpalatset, till en symbol för mänsklig förhåvelse. I *Anteckningar från ett källarbål* (1864) representerar »kristallpalatset» det utopiska framtidssamhället så som de mest radikala socialisterna drömde att detta en gång skulle te sig. I Tjernysjevskijs roman *Vad är att göra?* som Dostojevskij åsyftade, ser hjältinnan i en vision ett jättepallat av aluminium, befolkat av lyckliga människor. Tjernysjevskijs bok omnämns f. ö. i Strindbergs *Utopier i verkligheten*, där denne i novellen Nybyggnad låter samhällets palats eller familistören gestalta en »realiserad utopi».

Dostojevskij misstrodde socialisterna och han ansåg att den rationellt inriktade vetenskapen höll på att beröva människan hennes frihet. I *Anteckningar från ett källarbål* fasar han för ett framtida välfärdssamhälle, där allt var så noga inrutat och reglerat att det inte fanns plats för något oförnuftigt, för infall och fantasi, vilket ändå just utgör »det där förbisedda, största av alla värden, som inte går in i någon klassificering och inför vilket alla system och teorier ständigt flyger åt helvete». På samma sätt hade Almqvist vänt sig mot systematiseringsraseriet i sin berättelse *Ormus och Ariman*, där den förre med sin väl uttänkta världsplan och sitt »gatugångsreglemente» kommer till korta när Ariman »utan plan, utan avsikt, utan ordning» omstörtar hans verk. Gatugångsreglementet är en symbol som inte avser att drabba stadslevernet som sådant, men i *Amorina* framstår som bekant Stockholm som ett fördärvligt näste vilket sprider sin smitta långt ut på landsbygden genom »det från staden utkastade folket». På likartat sätt fast-

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

slår senare Nietzsche: »Wenn sich die grosse Stadt aufs Land trägt, bringt sie Fäulnis». Staden som realitet och staden som symbol i litteraturen är temat för denna uppsats. Emellanåt skildras dock staden med en sådan artistisk koncentration att den på en gång ter sig reell och symbolisk. Dostojevskij och Dickens tillhör visserligen den breda epiken men de kan båda förläna Leningrad respektive London ett slags symbolkaraktär. Brottmålsintrigerna i *Brott och straff* eller *Oliver Twist* är knutna till trista, förfallna förorter. Franz Kafka förlägger i deras efterföljd domstolsscenerierna i *Processen* till vindarna i fattiga, grå hyreshus i stadens utkanter.

Fourmillante cité, cité pleine de rêves,
où le spectre en plein jour raccroche le passant!

Den citerade baudelairedikten är Les sept viellards i cykeln Tableaux parisiens i *Les fleurs du mal*. Baudelaire skickade dikten först till redaktören för *Revue française*; i ett fragmentariskt bevarat brev heter det: »C'est le premier numéro d'une nouvelle série que je veux tenter, et je crains bien d'avoir simplement réussi à dépasser les limites assignées à la poésie.» Dikten kom i stället att införas i *Revue contemporaine* (15 sept. 1859) och Baudelaire som alltså lade en särskild vikt vid detta poem skickade det till Victor Hugo som då levde i sin exil på Guernsey. Hugos svar är berömt; han deklarerade att Baudelaire tillfört konsten en ny dimension: »Vous créez un frisson nouveau.» I dikten som — dedicerad till Hugo — sedan togs med i 1861 års utgåva av *Les fleurs du mal* (där cykeln Tableaux parisiens förekommer för första gången) berättar Baudelaire om ett spökligt möte med sju varandra alldeles lika gubbar i Paris: »Car je comptai sept fois, de minute en minute, / ce sinistre viellard qui se multipliait!» Skalden antyder situationens komik och jämför sig själv med en drinkare som ser dubbelt. Victor Hugo var samstämd med denna makabra poesi och »saisi d'un frisson fraternel» — så heter det i dikten i en versrad som Hugo således erinrade sig när han komplimenterade Baudelaire för att denne skapat »un frisson nouveau». Poemet rymmer ett metafysiskt perspektiv, framsuggererat genom uttryck som »un cortège infernale». Diktaren beskriver ett reellt möte som likväl

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

har ångesthallucinationens prägel. T. S. Eliot anspelar i det första avsnittet av *The waste land* på Baudelairens dikt. Han för också i detta sammanhang — »Unreal city» samt närmast följande rader — in en allusion på Dantes Limboskildring i *Divina Commedia*. Människorna som passerar London Bridge är lika livlösa som underjordens gestalter hos Dante. Eliot visste naturligtvis att Baudelaire hade tänkt kalla sin diktsamling *Les Limbes*, dvs. limbus eller dödsriket. Det är ju en krets där själarna känner en evig, otillfredsställd längtan.

Eliot betonar i sin bekanta baudelaireessä (1930) vilken viktig innovation det innebar när den franske skalden tog i bruk »imagery of the sordid life of a great metropolis» och härvid förlänade detta bildspråk »*the first intensity* — presenting it as it is, and yet making it represent something much more than itself». Vi såg att Baudelaire tyckte sig med sin parisbild *Les sept viellards* ha lyckats överskrida de gränser som konventionellt var anvisade poesin. Eliot erkänner sjuttio år senare att denne verkligen »created a mode of release and expression for other men». Samma omdöme kan fällas om den lyriska modernismens andre store vägvisare, Walt Whitman vars *Leaves of grass* ju utkom 1855, två år före den första utgåvan av *Les fleurs du mal*. Baudelaire har i sina dikter och i sina prosapoem gestaltat sin fascination inför den på en gång sköra och skrämmande, raffinerade och liderliga storstaden Paris under andra kejsardömet. Walt Whitman besökte aldrig Europa men i *Salut au monde!* försäkrar han att han ändå känner sig hemma i alla jordens städer:

I belong in Moscow, Cracow, Warsaw, or northward in
Christiania or Stockholm, or in Siberian Irkutsk,
or in some street in Iceland,
I descend upon all those cities, and rise from them again.

Men New York var hemstaden framför andra för denne hänförde livsbejakare och trots sin demonstrativa internationalism helhjärtade amerikan. I *Song of myself*, där han ger ett slags önskeporträtt av sig själv, heter det i tjugofjärde sången:

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

Walt Whitman, a kosmos, of Manhattan the son,
turbulent, fleshy, sensual, eating, drinking and breeding,

I sina s. k. katalogdikter registrerar Whitman allt i ett outtömligt flöde. »Once I pass'd through a populous city *imprinting my brain for future use* with its shows, architecture, customs, traditions» heter det symptomatiskt i en dikt (min kursivering). Men framför allt är det de mötandes ansikten som han aldrig tröttnar på att betrakta:

Give me faces and streets, give me these phantoms
incessant and endless along the trottoirs!

Baudelaire talar i *Les sept vieillards* om hur i det myllrande Paris »le spectre», spöket, mitt på ljusa dagen antastar de passerande. Walt Whitman använder ett ord, »phantoms», som också har betydelse av vålnad och spöke. Men den här citerade dikten, *Give me the splendid silent sun*, har annars ingalunda den hallucinatoriska karaktär som Baudelaire gav sina parisbilder. Dikten är antitetiskt uppbyggd i två avdelningar. Den inleds av en rad anrop (»Give me») som är ställda till Naturen och gäller dennas »primal sanities». I en parentes får man upplysning om vad det är som trycker skalden och driver honom att eftertrakta »a rural domestic life».

These demanding to have them, (tired with ceaseless
excitement, and rack' by the war-strife,
these to procure incessantly asking, rising in cries from my heart,
while yet incessantly asking still I adhere to my city,
day upon day and year upon year O city, walking your streets,

Inbördeskriget har vänt hans längtan mot den lantliga idyllen, men trots allt känner skalden att staden för honom betyder vida mer. Diktens andra avdelning — »Keep your splendid silent sun» etc. — börjar med ett avvisande av naturens välsignelser och det fridfulla lantlevnet. Manhattans gator och Broadway med dess marscherande soldater utövar en starkare

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

lockelse. Först här upplever skalden den rätta livsberusningen: »O such for me! O an intense life, full to repletion and varied!» I de ändlösa processionerna av soldater som kommer tillbaka från fronten eller som rycker ut till denna är han redo att bejaka »even the sight of the wounded».

Mannhattan crowds, with their turbulent musical chorus!
Manhattan faces and eyes forever for me.

Whitman var således en oreserverad bejakare av storstaden liksom av hela den industriellt tekniska utveckling som på 1800-talet radikalt förändrade livsbetingelserna för otaliga människor. I *Song of the Exposition* prisar han »these triumphs of our time», kabeln genom Atlanten osv., och i en dikt, *To a locomotive in winter*, framhäver han den tekniska triumf som ett vanligt ånglok utgjorde:

Type of the modern — emblem of motion and power — pulse
of the continent,
for once come serve the Muse and merge in verse, even as here I
see thee,

Whitman noterar således själv att det innebar något nytt att låta ett lokomotiv tjäna musan! Det skulle dröja länge än innan maskinerna fick någon verklig hemortsrätt i poesin. Det skedde egentligen först i samband med de konstnärliga avantgardekretsarnas, särskilt futuristernas, modernitetskult i början av 1900-talet, då just Walt Whitmans »globala» poesi kom att tjäna som ett föredöme. Men dessförinnan kan man i den naturalistiska romanen finna en bejakelse av maskinerna och av storstaden.

Emile Zola skrev på 1890-talet romansviten *Les trois villes*. Från Lourdes, den religiösa masshysterins stad, vände han sig till Rom och Paris. Rom utgör i den andra romanen ett centrum för klerikala intriger och för i forntida storhet förankrade framtidsdrömmar. Här verkar också fanatiska anarkister, i sitt förstörelseraseri redo att med sina bomber sopa bort allt det gamla för att sedan i sin tur skapa »en fjärde Rom i jätteformat, vars förstäder slut-

ligen skulle breda ut sig över alla länder». Zolas romanhjälte Pierre överger i en omvändelse till positivismen sin katolska socialism, som inte fått påven Leo XIII:s sanktion. När han på slutsidorna av romanen lämnar Rom ligger staden symboliskt insvept i dimmor under en blyfärgad himmel. Rom tycktes honom gripet av en förflamning som höll på att sprida sig också till Frankrike och Paris: »Slutligen skulle Paris oemotståndligt falla i dvala, förvandlas till ett ofruktbart stenfält beväxt med tistel, dö samma död som Rom, Ninive och Babylon.» Kanske var Amerikas städer nästa sekels allsmäktiga drottningar, »medan den yttersta Orienten där borta, på andra sidan om ännu en ocean, på andra sidan jorden, låg orörlig med sitt hemlighetsfulla Kina och Japan och den gula rasens hotande myller». Men Pierres onda drömmar skingras och i sin nyvunna positivistiska övertygelse välkomnar han ett sådant civilisationens kretslopp: »Efter nästa civilisation omkring Atlanten, som blivit medelpunkten och kantats av härskarestäder, skulle en ny civilisation födas med Stilla havet till centrum, med ännu ej anade huvudstäder, vilkas frön ännu slumrade på okända kuster. Sedan nya, alltjämt nya, om och om igen i oändlighet!»

I den tredje delen av romansviten, Paris (1898), befästs Pierre ytterligare i sin positivistiska trosvisshet; han hyllar Fourier, Comte och andra »sammällsfrälsare» — Marx förs däremot inte på tal — och han ser som god fransman Paris som den främsta förverkligaren av de nya idéerna. Pierres bror anarkisten överger sina planer på att spränga Paris i luften, och alla samlas till slut kring en fredlig uppfinning, en motor som lovar att bli till oerhört gagn för mänskligheten. Själva staden Paris jämförs nu rentav vid »en motor, en kittel, där framtiden sjuder». Och i stället för dimmorna över Rom dränks i romanens slut Paris symboliskt »i guldstofv av de sneda solstrålarna». Endast i öster ligger arbetarkvarteren insvepta i grå töcken.

Det finns i en tidigare Zolaroman, Krogen (L'Assommoir, 1877), en minnesvärd scen från en bult- och spikfabrik, där arbetarna tävlar inbördes till Gervaises ära i att bearbeta järnet. Zola framhåller deras glädje över sin konstskicklighet och han låter Gervaise konstatera att den maskintillverkade spiken inte var lika välgjord. Men Goujet, en av arbetarna, fruktar ma-

skinerna som »smidde fyrtio millimeters spik med en jättes lugna lätthet»: »De där sticka snart ut oss! Men kanske det framdeles ska tjäna till allas lycka!» Låt mig sammanställa denna scen ur Zolas roman med Peter Kroppotkins berättelse i memoarboken *En anarkists minnen* om hur han som yngling på 1850-talet lärde sig uppskatta starka, effektiva maskiner:

När jag såg en väldig arm sticka ut från ett skjul, gripa tag i en stock som flöt fram i Nevafloden, dra in den i skjulet och föra in den i sågramen som sågade den till plankor, eller när jag följde med en rödglödande järnstång som förvandlades till en järvägsskena mellan två cylindrar lärde jag mig förstå maskinernas poesi. I våra nuvarande fabriker är arbetet vid maskinerna dödande för arbetaren därför att han hela livet igenom förblir en given maskins tjänare och aldrig någonting annat. Men detta är följden av dålig organisation, det har ingenting att göra med själva maskinen. För mycket arbete och livslång monotoni är lika förödande vare sig arbetet görs för hand, med vanliga verktyg, eller med en maskin. Men bortsett från detta förstår jag mycket väl den njutning som medvetandet om maskinens makt, dess fyndiga verkningssätt, gracen i dess rörelser och riktiga sätt att utföra sin uppgift kan bereda människan. Jag tror att William Morris hat till maskinerna endast visar att denne genialiske poet inte fattade maskinens styrka och behagfullhet.

Den industriella revolutionen fick i ett land som England särskilt skrämmande följdverkningar. Brand drabbas i Ibsens drama av denna svarta skräcksyn: »Brittens kvalme stenkulsky/sænker sort sik over landet [— — —] drysser ned, som askeregnen/over oldtids dømte by.» Och Ahasverus dröjer i Rydbergs idédikt vid hur slöjdens, dvs. industrins »jättespindel» i belgierns och brittens länder spinner nät vid nät; det är *städer* över vilka ständigt hänger »en himmel, klädd i sorg, en rökkupol,/igenom vilken knappt en solglimt tränger/längs svarta murar ner i källarhål,/som hysa jämmer, laster, nöd och skam/och hysa trälaskarans bleka barn«. Såväl Ibsen som Rydberg byggde i denna skräckskildring tydligt mer på vad de läst om industrins följdverkningar än vad de själva sett.

Ahasverus går ju till attack mot Prometevs för hans optimistiska värde-

ring av maskinerna. Prometeus liknar dem vid »en stark och känsellös kabirisk släkt,/som bär förutan skam sitt slaveri,/på det att människan må vara fri [— — —]». Det är samma perspektiv som skymtar för arbetaren Goujet i spikfabriken i Zolas roman. Maskinerna ter sig där som hotfulla jättar, men genom sin kraft och effektivitet, sina »av smörjoljan glänsande stål-hjul» förmedlar de också ett lustbetonat intryck. Medan kabirerna för Prometeus bara utgör en för släktets väl verksam trälaätt som »flåsar eld ur lungor av kristall» menar Ahasverus att följden tvärtom blivit att människan är »desse trälars träl».

I England pläderade John Ruskin och William Morris i den estetiska idealismens tecken för en återgång till hantverket där enkla verktyg fick ersätta maskinerna. Det kan vara en reflex hos Zola av den berömde Ruskins idéer när Gervaise i Zolas roman *L'Assommoire* konstaterar att de maskinellt tillverkade spikarna inte hade konstskicklighetens prägel. Här i Sverige introducerades Ruskin och Morris först på 1890-talet. Hjalmar Branting skrev 1896 i en efterskrift till den svenska översättningen av en engelsk socialist Robert Blatchfords bok *Det glada England*: »I det lidelsefulla försvaret för den sköna naturen mot industrialismens förödande fulhet samt i betonandet av hur arbetsglädje kan vinnas igen genom att åter bringa konsten till heders i arbetet vid sidan av den praktiska nyttan, spåras direkt påverkan från den engelska konstnärssocialism, vars profet är den så ofta citerade genialiske Ruskin. Framtiden får utvisa, vilketdera mänskligheten kommer att föredraga, det tyska eller det engelska schemat: ett ytterst förkortat, mera mekaniskt arbete för den nödvändiga produktionen, med riklig ledighet till fri konstutövning dessemellan, eller en mindre mekanisk, mera individuell men också nödvändigtvis långvarigare arbetsplikt i samhällets tjänst.» Det förra alternativet som Branting sålunda ville återföra på tyska socialistiska teoretiker, skulle ju ganska snart visa sig vara det som hade framtiden för sig, medan det senare alternativet innebar att rida spärr mot utvecklingen. Det är för övrigt lustigt att se hur Branting som ställde sig kritisk mot nittitalisternas ofta ensidigt estetiska orientering, ändå helt ideellt tänkte sig att framtidens arbetare på sin fritid skulle ägna sig åt »fri

konstutövning»! Men Branting påverkades också han av den kampanj som bedrevs för de estetiska värdena. I sin »antikritik» mot professor Vitalis Norströms skrift *Ellen Keys tredje rike* (1902) tog han avstånd från utilis-
mens program och hävdade att »denna iver för livets estetiska förfining och
konstsinnets väckande och förädling» som Ellen Key varit med om att
väcka utgjorde »en naturlig och berättigad återerövring av marker, vilka
argt försummats medan kapitalismen jäktat sina slavar i allt vildare hets-
jakt efter bröd eller guld». William Morris' utopiska roman *News from
Nowhere* (1890) gick för övrigt i början av 90-talet som följetong i Socialde-
mokraten i översättning av C. O. Carleson.

Ett par decennier före Morris' roman hade Samuel Butler gett ut sin
framtidsskildring *Erewhon*. I några av kapitlen berättas om anledningen till
att man förstört alla maskiner i detta fiktiva land. (Erewhon utgör ju en
omvändning av ordet »nowhere».) Det har skett i rädsla för att maskinerna
skulle utveckla sig till intelligenta varelser som gjorde människorna till sina
slavar. Butler raljerar i sin kvicka tankelek med de darwinska teorierna.²
Med en swiftsk, satirisk fantasi utvecklar han skälen för att vi under tider-
nas lopp skall finna oss »gradually superseded by our own creatures, till we
rank no higher in comparison with them, than the beasts of the field with
ourselves». Walter Morris måste från Butler ha fått uppslaget till att också i
sin roman *News from Nowhere* som ett väsentligt moment föra in en »revolu-
tion», varigenom maskinerna helt och hållet slopas som överflödiga och
skadliga. Liksom det i Butlers *Erewhon* finns ett »museum of old machines»
får man i *News from Nowhere* avlägga ett besök i »a biggish hall which con-
tained a large collection of articles of manufacture and art from the last
days of the machine period to that day». Morris som anslöt sig till och med
en anarkistisk inriktning vidareutvecklade John Ruskins samhällsreforma-
toriska idéer såg det som en verklig livssak att bekämpa maskinerna —

2 Butler förnekade strax själv i brev till Darwin att han hade avsett att göra narr av
denne. Men några år senare skulle han komma att framträda som en envis motstån-
dare till Darwin. Se Clara G. Stillman: *Samuel Butler. A Mid-Victorian Modern*
(1932), s. 117 ff.

Kropotkin talade ju också strax efter Morris' död (1896) i sina *Minnen* om dennes formliga »hat till maskinen». *News from Nowhere* är emellertid skriven med ett gott humör om också inte med Samuel Butlers spiritualitet; det är en didaktisk bok som vill lära människorna ett nytt sätt att leva och vari förhållandet mellan stad och landsbygd utgör ett huvudtema.

Från »that vapour-bath of hurried and discontented humanity, a carriage of the underground railway» och från samtidens sotiga och förkvävande London förflyttas läsaren snabbt till ett utopiskt framtidsland: »The soap-works with their smoke-vomiting chimneys were gone; the engineer's works gone; [— — —] then the bridge! [— — —] not even the Ponte Vecchio of Florence came anywhere near it. It was of stone arches, splendidly solid, and as graceful as they were strong; high enough also to let ordinary river traffic through easily. Over the parapet showed quaint and fanciful little buildings, which I supposed to be booths or shops, beset with painted and bilded vanes and spirelets. The stone was a little withered, but showed no marks of the grimy sootiness which I was used to on every London building more than a year old. In short, to me a wonder of a bridge.» Av sotavlagringar — denna oavlåtligt tilltagande förbannelse — finns således inga spår i Morris' önskedröm — det är f. ö. just i en dröm som allting upplevs — men i bokens slutrader konstaterar författaren uppfordrande: »if others can see it as I have seen it, then it may be called a vision rather than a dream.»

Morris låter framtidens londonbor i arkitekturen ta vara på det bästa i tidigare konststilar; som vän med Rosetti och Burne-Jones beundrade han den preraphaelitiska, medeltida konsten men såg också föredömen i renässansen och gotiken, ja i de saracenska och byzantinska stilarna (kapitel 4). Man har i London bevarat ett fåtal av de gamla offentliga byggnaderna, t. ex. The Houses of Parliament — »at the worst these silly old buildings serve as a kind of foil to the beautiful ones, which we build now», heter det som en motivering för att man låtit dem stå kvar! London ter sig annars »countrified» trots att befolkningen är ansenlig och England liknas vid en enda stor trädgård. En väldig utvandring har skett från städerna varvid by-

arna har upplevt ett stort uppsving. »People flocked into the country villages, and, so to say, flung themselves upon the freed land like a wild beast upon his prey; and in a very little time the villages of England were more populous than they had been since the fourteenth century, and were still growing fast.» Staden invaderade landet, men utvecklingen var lyckligare än den som beskrivs i Almqvists *Amorina* eller i Martin Kochs *Guds vackra värld*, där stadsbefolkningen sprider fördärv omkring sig vid sin utflyttning. De invaderande stadsborna, heter det i stället »yielded to the influence of their surroundings and became country people; and in their turn, as they become more numerous than the townsmen, influenced them also; so that the difference between town and country grew less and less.» Roande skildras hur i Nowhere hantverkstraditionerna räddades i allra sista stund när man slopat maskinerna för att dessa inte var i stånd att producera »works of art». »But now, we have learned the trick of handicraft, and have added the utmost refinement of workmanship to the freedom of fancy and imagination.»

Ellen Keys förteckningar över böcker som hon läst upptar från början av 90-talet såväl William Morris' *The earthly Paradise* som Samuel Butlers *News from Nowhere*; hon fick också som framgång av hennes boklån på Kungliga Biblioteket året 1894 flera böcker av John Ruskin i sin hand. Anglosaxarnas samhällsreformatoriska idealism blev av stor betydelse för Ellen Key och återspeglas på många håll i hennes skrifter. I sin mycket lästa och omtalade verdandiskrift *Skönhet för alla* gav hon konkreta råd hur man skulle skapa mer av »vardagsskönhet», mer av »skönhet i hemmen». Och i sin essä Kulturodling (i kalendern *Vintergatan* 1896) förklarade Ellen Key: »Överallt nödgas de gamla, stilfullt enkla lanthusen ge rum, icke för en ny tids ädla smak, nej, för att öppna tummelplats åt stillöshetens allt utom dionysiska backanal, vars tåg går från städerna ut över bygderna.» Ellen Key hade en visserligen frispråkig och vanvördig adept i det unga pennskaftet Klara Johanson, som trots en ironisk distans ingalunda avsvor sig nittitalets esteticism och hembygdsromantik. »Det är med obeskrivlig tillfreds-

ställelse jag tar del av nutida fint folks åsikter om hur man skall arrangera städer» — så inleder Klara Johanson 1900 ett kåseri, »En stadsplan utan vinklar», omtryckt i hennes debutbok *Oskuld och arenik* (1901). »Ja, jag medger det, jag *är* lokalpatriot; men har någonsin någon haft sådana skäl att åberopa som jag?» Hennes förälskelse i barndomens Halmstad är djup och uppriktig även om hon i kåseriet anslår en lekfullt ironisk ton: »Jag vågar skryta med en födelsestad, som motsvarar alla rimliga anspråk i fråga om pittoreska överraskningar samt organiskt uppvuxna hus.»

Lika nostalgiskt som Klara Johanson ser tillbaka på sin hemstad betraktar Ludvig Nordström sitt Öbacka och Hjalmar Bergman sitt Wadköping. Även om nyrealisterna eller tiotalisterna i vår 1900-talsprosa har ambitionen att skildra hur föränderlighetens vind påverkar hela samhällsbyggnaden förblir de hårt knutna vid sin barndoms mer pittoreska och idylliska småstadsmiljöer.³ Redan Hjalmar Söderberg låter Martin Birk med tydlig ovilja notera »några nybyggda millionärbaracker» vid Strandvägen. Martin Birk följer från sitt fönster hur en stor fabriksskorsten byggs upp. Den ter sig för honom i skymningen som »ett pelartorn, byggt av någon kaldeisk furste eller präst» — på samma vis, kan man säga, som vid Stockholmsutställningen 1897 ute på Djurgården Ferdinand Boberg väldiga Industrihall bar en förklädnad av orientalisk moské. Det är sant att Martin också programmatiskt och realistiskt deklarerar att »fabriksskorstenarna redan i och för sig och utan all omdiktning» hör till de vackraste bland moderna byggnader. Men hans vän Henrik Rissler småler ironiskt: »Åttital! sade han.»

År 1900 utkom Karl-Erik Forsslunds roman *Storgården*. Det var en i seklets början mycket uppmärksammas bok som påverkade många människors idealbildning. »Och du — som vandrar Strindbergsska korsvägar, som är stadd på flykt från sekelslut, skepsis och nevrasteni till det gamla äppelträdsparadisets sanatorium — gå inte i kloster, utan att först ha läst

3 Gunnar Qvarnström framhåller i sin avh. *Från Öbacka till Urbs* (1954) hur Ludvig Nordströms totalistiska världstad bär drag av idyll — »ett alltomfattande, leende Öbacka».

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

Ellen Keys *Tankebilder*», manade Forsslund i en anmälan av hennes essäsamling i *Venersborgsposten* (9 mars 1899). Recensionen hade karaktär av ett öppet brev till Forsslunds katolicerande författarkollega Erik Brogren. »Vad Strindberg var för åttitalets unga Sverige — anförare, väckare, vägvisare — det är Ellen Key för nittitalet», proklamerade Forsslund. Han var som författare en nittitalsepigon, men han saknade inte litterär talang och Oscar Levertin som visserligen ironiserade över hans ambitioner att »agera samhällsfilosof» följde med avgjord sympati Forsslunds romanhjälte Karl-Herman Bondeson på hans väg från lärdoms- och småstaden över huvudstaden tillbaka till Wessmans blå sjö i Dalarna:

Visserligen måste Stockholmsbon draga på mun, när han ser sin beskedliga stad, på vilkens gator och gränder han vandrar förtroligt som i sina egna rum, skildrad såsom ett labyrintiskt Babylon, fullt av smuts och last, ett fasligt Sodom och Gomorrha, varöver den lantliga oskuldens Gud måste sända sitt svavelregn. Asch, Karl-Herman, det är icke så farligt, är man hågad att ropa, när man läser hans tragiska skildringar av, hur »människorna bli uppslukade av stenhusen. De komma nog aldrig ut igen, tänker jag, ut i luften och solskenet. De ligga därinne i mörkret i stenodjurens magar och smälta, odjuren suga musten och livet ur dem, de bli sten i stället för kött och blod»!! Men fläkten genom dessa sidor är, trots allt, så stark, intrycket av den absoluta artskillnaden mellan stads och land ättlingar så mäktigt givet, att man glömmer alla grodorna för de präktiga lyriska ställena och rent av känner en dunkel rousseauism vakna i sitt hjärta. Vad man icke äger, står alltid för inbillningen såsom längtans paradiset, och Faust utanför stadsporten är en av den tänkande stadsbons vanligaste och käraste drömmar.

När Bondeson — »en studerad karl av bondestam» liksom Karlfeldts Fridolin — ännu ligger och vantrivs i Uppsala slits han mellan sin längtan tillbaka till stillheten på Storgården och drömmar om den dynamiska tillvaron i storstaden: — där står man mitt i striden när tankarna drabba samman, det blixtrar och brusar och jäser omkring en! Och de segrandes jubel och de sårades jämmer smälta ihop till ett mäktigt ackord från ett jätteorkester, ett ackord av djupa toner och höga, av mörka och ljusa, av stigande

och sjunkande.» När Karl-Erik Forsslunds romanhjärte på detta sätt lockas av det moderna storstadslivets febrila rytmer kommer han ganska nära Walt Whitman, som ju i en ovan berörd dikt lät sin bejakelse av »Manhattan crowds, with their turbulent musical chorus» omfatta »even the sight of the wounded». Men Whitman var ännu föga läst i Sverige kring sekelskiftet och det finns mer skäl att se Nietzsche bakom den livskänsla som här kommer till uttryck i Forsslunds bok; fastän Nietzsche som vi konstaterat ingalunda förhärilgade storstaden utan tvärtom lät Zarathustra varna för det otuktiga levernet i städerna kunde han ändå bereda sinnena för ett accepterande av den moderna civilisationens yttringar. Men tillvaron i Stockholm blir för Bondeson en besvikelse: »Jag trodde att klarheten skulle vila över livet härute. Trodde mig vandra upp på vidderna, när jag blev fri från småstadsfängelset och ilade hit. Men här ligger ständigt mörk rök och tung dimma över livet.» I en skräckvision ser Bondeson gatstenarna som dödsallar, nedtryckta i jorden av alla rullande hjul och tunga klackar. Och storstaden som han sökt upp — »drottningen bland städer» — jämför han nu med en sköka: »vämjelse och leda gav hon mig.» Bondeson förnimmer således ingen dekadent lockelse till stadens, den babyloniska skökans, synd och fördärv.

Ett decennium senare skulle Ludvig Nordström i sin roman *Landsortsbohème* (1911) göra den paradoxala reflexionen att städernas uppgift var »att ladda människorna med kättja, ty därmed befordras hela nationens befrielse ur mörker och andlig natt och den naturliga människans död». Nordström avsåg med sin frodiga rabelaisiad att skildra »ett samhälle, som helt och hållet vilar på *njutningstörsten*, alltså på kroppens begärelser», men där »alla själens fordringar på kärlek, mildhet, sanning rättvisa och renhet äro glömda och föraktade». (Enligt ett inlägg i *Sv. Morgonbladet* 21/12 1912.) Forsslund och Nordström reagerade båda mot den fin de siècle-mässiga kulturen — av bohemens och prostitutionens värld. Karl-Herman Bondeson har den kraftigaste patentmedicin att erbjuda på Storgården åt alla storstadsnevrasteniker och han drömmer där om att »jämna alla storstäder med jorden, för att komma människorna att i sjungande skaror vandra ut i

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

solluften, friluftent!!» För att stärka sig själv i anden samlar f. ö. Bondeson före sin bosättning på Storgården i sin dagbok anateman över staden — där finns Thoreau och Max Nordau representerade, liksom Strindberg och Ellen Key. »De ha ramlat ned över mig från alla håll, dessa citat — ur böcker, småskrifter, tidningsuppsatser.»

Och mina närmaste vänner, dessa målare och skrivare, diktare och drömmare av alla slag. De förbanna staden och dyrka landet. De måla ett liv i helt andra färger än dem de se omkring sig.

I konst och i litteratur fanns som Forsslund noterade vid denna tid samma dragning mot landsbygden. »Det är inte storindustrin, fabrikerna och maskinerna i och för sig som äro fienderna», medgav han 1914 i sin bok Hembygdsvård. Men han blickade helst tillbaka till förhållandena före den industriella omvandlingens epok: »Förr funnos även i städerna fina idyller och verkliga hem.» Yttrandet erinrar om ett Ellen Key-citat i Storgården: »Men i regeln ha de i staden inga hem, bara våningar.» När Klara Johanson 1922 gav ut Fredrika Bremers bok *England om hösten 1851* tillerkände hon Fredrika »den vård samma artistiska ömheten om nationella och provinsIELLA egendomligheter» som hon såg uttryckt i sin egen samtids »räddningskampanj för det pittoreskt individuella». Klara Johanson dröjde i sin inledande uppsats vid Fredrika Bremers reaktion inför »detta famösa Kristallpalats, en gång världens åttonde underverk»: »Man förstår hur detta plötsliga jättepallats av glas och järn, en drivhusarkitekts geniala vågspel, måste ha träffat förra sekelmittens människor som en futuristisk uppenbarelse och öppnat svindlande tekniska utsikter.»

Klara Johansons sammanställning med den moderna futurismens arkitektur var välfunnen. De är samma andas barn, den victorienska, helt av ändamålet och materialet bestämda järn- och glaskonstruktionen, och Le Corbusiers funktionalistiska planlösningar. Som byggnadsarkitekt arbetade han till en början gärna i glas och betong; men i sina stadsplanidéer strävade han också att inrymma sol, frisk luft och grönska i den urbana miljön,

exempelvis genom takträdgårdar. På liknande sätt tecknade den ryske futuristiske poeten Khlebnikov »Framtiden stad» »with a firm, even precise imagination. It is in a single piece made not of stone but of glass, mathematically shaped in rectangles and curves [— — —] this notion, worthy of Corbusier and not absolutely unlike some of the more adventurous achievements of modern architects, has a mysterious romantic side. The summits of the glass buildings are like hair, and the streets have water-nymphs in them.» Jag citerar här C. M. Bowra som i sin bok *Poetry & Politics 1900–1960* (Cambridge University Press 1966) dröjer vid denne profetiske ryske diktare. »He combines his advanced technology with a belief in a return to nature and in the presence of unseen powers which give life to everything.» Samma besjälade teknik och samma vision av en syntes mellan land och stad möter oss sedan i vår egen litteratur hos Artur Lundkvist och andra modernister på 1930-talet.

De tekniska triumferna i vårt århundrade kommer Kristallpalatset från världsutställningen 1862 och Industrihallen från Stockholmsutställningen 1897 att te sig som skäligen anspråkslösa manifestationer. I Georg Kaisers dubbeldrama *Gas* (1918–20) förflyttas man i den förra delens fjärde akt till en maskinhall av betong med mäktigt valv — »a setting which expresses visually the essential nature of twentieth-century technology».⁴ Kaiser ställer mot varandra två attityder visavis det industrialiserade samhället. Den idealistiske milliardärsonen försöker i ett passionerat anförande locka arbetarna att överge maskinhallarna, men avhånas av ingenjören som förklarar att denne bara vill göra dem till bönder. Milliardärsonen lyckas heller inte avhålla arbetarna från gasfabrikationen. Han har emellertid insett vad människan borde vara i anda och sanning — »jag måste skydda människan för henne själv» (»ich muss ihn vor sich selbst schützen»).

Det finns skydd mot nästan allt som är

[— — —]

Men det finns inget skydd mot människan.

4 B. J. Kenworthy: *Georg Kaiser* (Oxford 1957), s. 55.

STADEN I DIKTEN SOM REALITET OCH SYMBOL

Så heter det i Martinsons Aniara i sång 26 som berättar om hur det gick till

då fototurben sprängde
den stora stad som hetat Dorisburg.

Liksom Martinson såg Kaiser mot bakgrund av det första världskriget som ett hotfullt perspektiv en total förintelse. Den andra delen av skådespelet Gas utmynnar i mänsklig självförintelse.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Dess syfte är att, främst genom publikationer, främja det vetenskapliga studiet av väsentliga livs- och kulturfrågor. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande, och docent Elof Åkesson vice ordförande. Forskar-
docent Hans Regnéll är sekreterare och fil. mag. Helge Bratt skattmästare. Redaktör är docent Lars Bejerholm. Samfundet har f. n. c:a 150 ledamöter. Årsavgiften är 15 kronor. Samfundet har årsmöte den 18 februari, Hans Larssons födelsedag. Vid årsmötet 1966 höll docent Lars Bejerholm föredrag om »Performativ i religiöst språk» och vid årsmötet 1967 höll docent Sven Sandström föredrag över ämnet »Når konstnärens budskap betraktaren?»